

A. K. Kâzım Bey ve St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinin Teşekkülü (V. V. Bartold ve İ. Yu. Kraçkovskiy'e Ait Belgeler Işığında)*

A. K. Kazembek and the Formation of the Faculty of Asian and African Studies of St. Petersburg University Based on Material from V. V. Bartold and I. Y. Krachkovsky

Nikolay Nikolayevič DYAKOV, Çeviren: Eray AKÇAY¹

*Nikolay Nikolayevič Dyakov tarafından Rusça kaleme alınmış olan bu makale St. Petersburg Devlet Üniversitesince çıkarılan Asya ve Afrika Ülkeleri Tarihinin Tarih yazımı ve Kaynak Araştırmaları dergisinin 2004 yılında yayımlanan XXİnci sayısının 48-58'inci sayfaları arasında yer almaktadır. Makalenin asıl künyesi için bk. Dyakov N. N., "A. K. Kazembek i Stanovlenie Vostočnoğo Fakulteta Sankt-Peterburgskogo Universiteta (po Materialam Akademikov V. V. Bartolda i İ. Yu. Kraçkovskogo)", İstoriografiya i İstoçnikovedeniye İstorii Stran Azii i Afriki, Vip. XXI, SPbGU, Sankt-Peterburg 2004, s. 48-58.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Eray Akçay (Doktora Öğrencisi),
St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Şarkiyat
Fakültesi, Yakın Doğu Ülkeleri Tarihi Bölümü, St.
Petersburg, Rusya.
E-posta: eray-akcay@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3403-8771

Başvuru/Submitted: 03.04.2023
Kabul/Accepted: 09.05.2023
Online Yayın/Published Online: 26.06.2023

Atıf/Citation: Akçay, Eray. "A. K. Kâzım Bey ve St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinin Teşekkülü (V. V. Bartold ve İ. Yu. Kraçkovskiy'e Ait Belgeler Işığında)." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 33, 1 (2023): 359-381.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1276453>

ÖZ

Aleksandr Kasimoviç Kâzım Bey (1802-1870), XIX. yüzyıl Rus şarkiyat tetkikleri tarihindeki en önemli simalarından biridir. Kâzım Bey, 1855'te açılan ve Arabiyat Tetkikleri Bölümü profesörü olarak bünyesinde bulunduğu Şark Dilleri Fakültesinin her şeyden önce ilk dekanı sıfatıyla St. Petersburg Üniversitesi tarihine geçti. Hiç şüphe yok ki Şark Dilleri Fakültesinin bu ilk dekanı, ardından "Kâzım Bey geleneği" denilen kendi "ekolünü" bıraktı. Onun ardından gelen öğrencileri kendi çalışma sahalarında çığır açtılar. Vasiliy Vladimiroviç Bartold onun kıymetini şu şekilde özetlemişti: "Senkovskiy ve Kâzım Bey, verdikleri derslerle Rus şarkiyat araştırmalarını yarattılar. Sonraki nesillerin neredeyse tüm Rus oryantalistleri ya bu iki bilim adamından birinin öğrencisi ya da bunların öğrencilerinin öğrencisi olmuştur." Bu bakımdan söz konusu makale, Rus akademisyenler Vasiliy Vladimiroviç Bartold (1869-1930) ve İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy'in (1883-1951) arşiv belgeleri ışığında, St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinin oluşumu ve bu fakültenin ilk dekanı olan Aleksandr Kasimoviç Kâzım Bey'in üzerine odaklanmakta ve ayrıca Kâzım Bey'in bir oryantalist, önde gelen bir araştırmacı, İslam Dünyası dilleri ve tarihi hocası olarak Şark Dilleri Fakültesinin eğitim planına bakış açısını incelemektedir.

Anahtar kelimeler: A. K. Kâzım Bey, St. Petersburg Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, Şarkiyat Tetkikleri, İslam Tetkikleri, Rusya'da Türkoloji

ABSTRACT

Alexander Kasimovich Kazembek (1802-1870) is one of the most important figures in the history of Russian Oriental Studies of the 19th century. He entered the annals of St. Petersburg University primarily as the first dean of the Faculty of Oriental Languages inaugurated in 1855, where he was listed as a professor in the Department of Arabic Studies. Without a shadow of a doubt, this first dean of the Faculty of Oriental Languages left behind his own school of thought called the Kazembek tradition, with his subsequent students achieving breakthroughs in their fields. Vasily Vladimirovich Bartold summarized Kazembek's importance, saying, "Senkovsky and Kazembek created Russian Orientalism with their lectures;

almost all Russian Orientalists of the next generations were students of one of these two scholars or students of their students." In this context, the article focuses on the founding of the Faculty of Oriental Languages at St. Petersburg University and its first dean, Alexander Kasimovich Kazembek. The article also examines Kazembek's perspective as an Orientalist, prominent researcher, and teacher of languages and history of the Islamic world regarding the educational curriculum of the Faculty of Oriental Languages in light of the archival documents of two Russian academicians: Vasily Vladimirovich Bartold (1869-1930) and Ignaty Yulianovich Krachkovsky (1883-1951).

Keywords: A. K. Kazembek, St. Petersburg University, Faculty of Asian and African Studies, Islamic Studies, Turkology in Russia

EXTENDED ABSTRACT

Muhammad Ali Kazembek's (1802-1870) family were honorary residents of Derbent, an ancient fortress-city that had served as a reliable Iron Gate for centuries on the road from Southwest Asia and Transcaucasia to the lands on the Northwest Caspian coast. Muhammad's father was Hadji Muhammad Qasim Kazembek, who had left Derbent and settled in Rasht (currently the capital city of Gilan Province, Iran) where he got married. Muhammad Ali Kazembek was born in 1802 in Rasht as a result of this marriage. After a while, his family returned to Derbent in 1810 because of political events. Muhammad Ali Kazembek grew up in this city and received his first lessons from his father. In 1820, Muhammad Ali Kazembek's father, Hadji Muhammad Qasim Kazembek, was charged with espionage on behalf of Qajar Iran, deprived of his religious title, and exiled to Astrakhan. In 1821, Muhammad Ali Kazembek visited his father in Astrakhan, where he often met with Scottish Presbyterian missionaries. After long discussions with the missionaries, he eventually converted to Christianity and took the name Alexander.

Alexander Kasimovich Kazembek is one of the key figures in the history of domestic Oriental studies of the 19th century. He entered the annals of St. Petersburg University primarily as the first dean of the Faculty of the Oriental Languages inaugurated in 1855, where he was listed as a professor at the Department of the Arabic Studies.

Meanwhile, a significant place in Alexander Kasimovich Kazembek's legacy is represented by his works on the history of the Muslim East. As early as 1832, the scholar published in Turkish his *Assabe-us-Siyar*, a history of the Crimean khans from 1466-1787. In the 1840s, he completed his study on the Uyghurs and published a series of articles on the history of Islam. In 1854, Alexander Kasimovich Kazembek published his *Code of Muslim Laws* in Arabic.

Much attention in his lecture courses was given to contemporary history, such as the Turkish expansion in the Near East and North Africa, the relations between the Sublime Porte and the Russian Empire, and the policy of the Russian Empire toward the Muslims in the Caucasus and Turkestan.

Alexander Kasimovich Kazembek was mainly an adherent of the practical language training of students in Oriental studies and, as the dean, was among the first in 1857 to support the application for opening two departments of history at the faculty: the Department of Eastern Asia and the Department of the History of the Muslim East.

During a discussion in 1859 about the future of the Faculty of Oriental Languages, Alexander Kasimovich Kazembek emphasized, “I consider it useful for the young members of the faculty who teach only languages that they also have teaching on more serious subjects, such as the history of the East... Teaching the history of the Orient would bring double benefits for science.”

With the adoption of the new university charter in 1863, the Department of the History of the East was finally established in the Faculty of Oriental Languages, whose leadership was then entrusted to Vasily Vasilyevich Grigoryev (1816-1881), a student of the Christian Martin Joachim Frähn (1782-1851) and Osip Ivanovich Senkovsky (1800-1858).

A world-famous scientist, corresponding member of the St. Petersburg Academy of Sciences (1835), and member of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Oriental and Historical Societies of France, Germany, and Denmark, Professor Alexander Kasimovich Kazembek is considered one of the founders of the historical branch on Russian Oriental and Islamic Studies.

At the turn of the 19th to the 20th century, a further development was given to this trend of the St. Petersburg school of Oriental studies with the works of Nikolai Alexandrovich Mednikov (1855-1918), Valentin Alekseevich Zhukovski (1858-1918), Alexander Eduardovich Schmidt (1871-1939), and of course the academician Vasily Vladimirovich Bartold (1869-1930) as the most prominent researcher in this field .

This article will examine the establishment of the Faculty of Oriental Languages at St. Petersburg University and its first dean Alexander Kasimovich Kazembek, as well as his deanship process and perspective on language and history education in the faculty in the light of documents from Vasily Vladimirovich Bartold and Ignaty Yulianovich Krachkovsky.

Giriş

St. Petersburg Üniversitesi şarkiyat araştırmaları tarihinde Kâzım Bey¹ ismi haklı olarak hususî bir yer işgal etmektedir. Yakın Doğu halklarına ait dil, tarih ve kültür sahasının fevkalade mütehasşısı Kâzım Bey, hem üniversitenin şarkiyat araştırmalarının organizatörü, hem de her şeyden evvel St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinin ilk dekanı olarak nam salmıştır.

Bu seçkin bilim adamının 200. doğum yıl dönümünü kutlarken bugün Neva Nehri kıyılarındaki şarkiyat eğitiminin membama ve Profesör Kâzım Bey'in bunda oynadığı role değinmek elbette isabetli görünüyor.

Kâzım Bey'in şahsiyetinden bahsederken, Bartold'un² tüm şarkiyatçılarımız tarafından iyi bilinen ve şimdiden bir klasik hâline gelen şu ifadesini anmamak mümkün değildir: *Senkovskiy*³

- 1 Ç.N.: Kendisinin ismi Rusça; Azerbaycan ve Türkiye Türkçesindeki kaynaklarda kimi zaman Александр Касимович Казембек/Aleksandr Qasım Oğlu Kazım Bəy/Aleksandr Kasimoviç Kâzım Bey; Мирза Мухаммед Али Казембек/Mirzə Məhəmməd Əli Kazım Bəy/Mirza Muhammed Ali Kâzım Bey veya Мирза Казембек/ Mirzə Kazım Bəy/Mirza Kâzım Bey olarak da geçmektedir.
- 2 Ç.N.: Василий Владимирович Бартольд/Vasiliy Vladimiroviç Bartold (1869-1930): Alman kökenli Bartold, St. Petersburg'da dünyaya gelmiş ve St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinde eğitim almıştır. Üniversiteyi bitirdikten bir yıl sonra 1892'de okuduğu fakültede ders vermeye başlayan Bartold, sonrasında eğitime gerek yurtiçinde ve gerekse yurtdışında yaptığı ilmî seyahatler vasıtasıyla devam etmiştir. Kendisi, 26 Şubat-5 Mart 1926 tarihlerinde Bakü'de gerçekleştirilen ve oldukça yankı uyandıran I. Türkoloji Kurultayının hem katılımcısı hem de organizatörlerindedir. Bu kongreye Türkiye'den Mehmed Fuad Köprülü, Hüseyinzâde Ali Turan ve İsmail Hikmet Ertaylan da katılmış, aynı yıl içerisinde Bartold İstanbul'a davet edilerek Dârülfünun'un Türkiye Enstitüsünde 7 Hazirandan itibaren dersler vermiştir. Bartold bilhassa Türkoloji, Filoloji, Şark ve İslam araştırmaları sahaslarında kitap, makale ve ansiklopedi maddesinden müteşekkil 700'e yakın eser vücuda getirmiştir. 1930 yılında vefat eden Bartold'un kabri St. Petersburg'daki Vasilevskiy Adası üzerinde yer alan Smolenskoe Lüteryan Mezarlığındadır. Eserleri ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Lunin B. V., *Jizn i Deyatelnost Akademika V. V. Bartolda*, Taşkent 1981; Semavi Eyice, "Barthold, Vasiliy Viladimiroviç", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul 1992, s. 85-87.
- 3 Ç.N.: Осип Иванович Сенковский/Osip İvanoviç Senkovskiy (1800-1858): Bugünkü Litvanya sınırları içerisinde yer alan Vilna'da doğmuş Polonya kökenli Rus şarkiyatçı, Türkolog, gazeteci, polyglot ve yazardır. Vilen Üniversitesi'nde şarkiyat sahasında eğitim alan Senkovskiy 1818 yılında *Басни Лукмана/Basni Lukmana/Lokman [Hekim] Kissalari*'ni Arapçadan çevirip notlandırarak yayımlamıştır. Dil becerisini geliştirmek ve Şark'ı daha yakından tanımak için 1819-1821 yılları arasında İstanbul, Mısır ve Suriye'ye seyahatler yapan ve bu seyahatleri neticesinde Şark hakkında tafsilatlı bilgilerle dönen Senkovskiy, bir süre Rusya Dışişleri Bakanlığında tercüman olarak görevlendirildikten sonra St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinde hocalık yapmaya ve aynı zamanda 1829 yılından itibaren Rusya'daki neşriyatı denetleyen sansür bölümünde çalışmaya başlamıştır. Senkovskiy St. Petersburg Üniversitesinde 1822 yılından itibaren Türkçe dersleri veren ilk hoca olması hasebiyle Şark Dilleri Fakültesi Türkoloji Bölümünün (1835) kurucusu sayılmaktadır. Türkçeye iyi derecede hâkim olan Senkovskiy, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında *Карманная Книга для Русских Воинов в Турецких Походах/Karmanmaya Kniga dlya Russkih Voinov v Turetskih Pohodah/Türk Seferlerindeki Rus Askerleri İçin Cep Kitabı* adıyla bir Rusça-Türkçe Sözlük hazırlamıştır. Türk, Arap, Yahudi ve İran tarihi-kültürü üzerine yaptığı ilmî çalışmalarının ve edebiyat yazılarının birçoğunu *Северный Архив/Severnii Arhiv/Kuzey Arşivi, Сын Отечества/Sın Oteçestva/Vatanın Oğlu, Полярная Звезда/Polyarnaya Zvezda/Kutup Yıldızı ve Северная Пчела/Severnaya Pçela/Kuzey Arısı* gibi süreli yayınlar bünyesinde neşreden Senkovskiy, yazılarında kimi zaman *Baron Brambeus* veya *Tütüncüoğlu Mustafa Ağa* şeklinde müstear adlar da kullanmıştır. 4 Mart 1858'de ölen Senkovskiy, St. Petersburg'daki Volkovskoe Lüteryan Mezarlığına defnedilmiştir. Eserleri ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Botsyanovskiy V. F., "Senkovskiy Osip-Yulian İvanoviç", *Entsiklopedičeskij Slovar Brokgauza i Yefrona: Sem Ozyor-Simfoniya*, T. XXIXa (58), Sankt-Peterburg 1900, s. 531-532; Korsakov D. A., "Senkovskiy Osip İvanoviç" *Russkij Biografičeskij Slovar: Sabaneyev-Smslov*, T. XVIII, Sankt-Peterburg 1904, s. 316-325. St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Kütüphanesinde, Türkiye Cumhuriyeti St. Petersburg Başkonsolosu Özgün Talu'nun da iştirakiyle *St. Petersburg Devlet Üniversitesinde Türkçe Öğretiminin 200. Yılı Anısına* başlıklı bir sergi 28.10.2022 tarihinde açılmış, bu vesileyle fakültedeki Türkçe öğretiminin tarihî serencami kaynaklarıyla sergilenmiştir. Sergi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. <https://library.spbu.ru/ru/398-k-200-letiyu-prepodavaniya-turetskogo-yazyka-v-spbu.html>, Son erişim tarihi: 12.12.2022; <https://www.orient.spbu.ru/index.php/ru/novosti/vse-novosti/spisok-novostej/2245-tyurkologiy-igrayut-bolshuyurolov-ravzvitii-dobrososedskikh-otnoshenij-mezhdu-rossiej-i-turtsiej>, Son erişim tarihi: 12.12.2022.

ve Kâzım Bey, verdikleri derslerle Rus şarkiyat araştırmalarını yarattılar. Sonraki nesillerin neredeyse tüm Rus oryantalistleri ya bu iki bilim adamından birinin öğrencisi ya da bunların öğrencilerinin öğrencisi olmuştur.⁴

Kraçkovskiy'e⁵ ait görüşler de Bartold'ün bu beyanıyla birebir örtüşmektedir. Kraçkovskiy, Avrupalı ilim adamlarının Rusya biliminin gelişimine yaptığı katkıyı kabul ederek *Oçerki Po İstorii Russkoy Arabistiki/Rus Arabiyatının Tarihi Üzerine İncelemeler*⁶ adlı eserinde Rusları, en yakın komşuları olan Volga [İdil] Tatarları, Orta Asyalı Buharalılar ve Kuzey Kafkasya halkları tarafından temsil edilen İslam kültürüyle tanışmaları için, elverişli bu özel konuma bizzat tarihin yerleştiğini kaydetmektedir. Hâl böyleyken, Kraçkovskiy ne Moskova ne de Petro⁷ dönemi Rusları arasında hiç kimsenin bu kültürlerle ciddi manada ilgilenmediğini yazmıştır. Ancak daha sonra *XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazan'daki Halfinler*⁸ ailesi gibi Müslümanlar arasından gelen ender şahsiyetler öğretim ve tercüme sahasında bazı izler bıraktılar... Çok sonraları, benzer bir Müslüman topluluk arasından, lakin zor bir terdisattan da geçerek St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinin ilk dekanı olan Kâzım Bey çıktı.⁹

4 Bartold V. V., *İstoriya İzuçeniya Vostoka v Yevrope i Rossii, Bartold V. V. Soç.*, T. IX, Moskova 1977, s. 467.

5 Ç.N.: Игнатий Юлианович Крачковский/Ignatij Yulianoviç Kraçkovskiy (1883-1951): Litvanya'nın başkenti Vilnius'ta doğan Kraçkovskiy, Rusya İmparatorluğunun son döneminin ve Sovyetler Birliği'nin ilk döneminin en ünlü ilim adamlarından ve de Rusya'da Arabistika (Arabiyat) ekolünün kurucularından sayılmaktadır. Rusya Bilimler Akademisi ve İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti gibi önemli kuruluşların üyesi olan Kraçkovskiy 1963 yılında Kurân-ı Kerim'i Rusçaya çevirmesinin yanı sıra Arap ve İslam araştırmaları sahasında 450'nin üzerinde çalışmaya imza atmıştır. 1951'de vefat eden Kraçkovskiy, St. Petersburg'daki Volkovskoe Mezarlığına defnedilmiştir. Kraçkovskiy ve eserleri hakkında hazırlanmış ayrıntılı bir monografi için bk. Vinnikov İ. N., red., *Ignatij Yulianoviç Kraçkovskiy*, Moskva-Leningrad, 1949.

6 Ç.N.: Adı geçen kitap için bk. Kraçkovskiy İ. Yu., *Oçerki Po İstorii Russkoy Arabistiki*, Moskva-Leningrad 1950.

7 Ç.N.: Türk literatüründe Deli Petro olarak adlandırılan Rusya İmparatoru Пётр I/Pyotr I/Petro I veya Пётр Великий/Pyotr Velikiy/Büyük Petro (hük. 1682-1725) devri kastedilmektedir

8 Ç.N.: Хальфиньы/Halfinler: Kazan'da yerleşik Halfinler bilhassa XVIII. yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca Rusya'daki çeşitli eğitim kurumlarında ders vermiş hocaların mensup olduğu Tatar bir ailedir. Halfinlerin Kazan'daki hizmetleri II. Yekaterina'nın (hük. 1762-1796) dikkatini çekmiş ve imparatoriçe, Kazan Gimnazyumunda Tatarca derslerinin verilmesini isteyerek Sait Halfin'i buraya öğretmen olarak atanmasını emretmiştir. Bunun üzerine Sait Halfin evvela ders kaynağı oluşturma işine girişmiş ve hazırladığı *Азбука Татарского Языка/Azbuca Tatarskogo Yazıka/Tatar Dilinin Alfabeti* adlı kitap 1778 yılında Moskova'da basılmıştır. Bu kitap aynı zamanda Kazan Tatar Türkçesiyle yazılmış ilk telif eser niteliğindedir. Sait Halfin'den sonra oğlu İshak ve daha sonra torunu İbrahim de öğretmenlik mirasını devralıp devam ettirmişlerdir. Halfinler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Veselovskiy N. İ., "Halfin", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Faber-Tsvlovskiy*, T. XXI, Sankt-Peterburg 1901, s. 270.

9 Kraçkovskiy İ. Yu., *Oçerka Po İstorii Russkoy Arabistiki*, Moskva-Leningrad 1950, s. 39.

Kraçkovskiy, Kâzım Bey'in Rus oryantalizm tarihine katkısını ilk fark edenlerden biri olan Veselovskiy'e¹⁰ ait sözlerden şöyle alıntı yapmaktadır: *Bize Şark'ı araştırmayı aşılanyanlar yabancılar değildi ve eğer bu araştırmalar neticede derin kökler saldıysa bizler her şeyden önce bunu, öğrencileri arasından dikkate değer bir dizi oryantalist yetiştirmiş olan Petersburg'daki Senkovskiy'e ve Kazan'daki Kâzım Bey'e borçluyuz.*¹¹

Kâzım Bey'in Arabist, İnanolog, Türkolog ve İslamolog olan öğrencileri ve haleflerinin ekseriyetinin, onun mirasına dair arkalarında kendi adlarına dikkate değer birçok hususî değerlendirme bıraktıklarını açık yüreklilikle söylemek gerekir. Buna binaen, söz konusu bu yayınının niteliği göz önüne alındığında, müellifi kendi yükünü önemli ölçüde hafifletmeye ve Kâzım Bey hakkındaki hikâyeyi daraltıp Rusya'da ve her şeyden önce St. Petersburg'da, onun temelde üniversite şarkiyat araştırmalarının organizatörü olarak gösterdiği faaliyetlerini betimlemeye karar verdi. Aynı zamanda, Kâzım Bey'in mirasıyla ilgili kaynak çemberi, *Kâzım Bey Geleneğinin* bize göre en önde gelen takipçileri olan; XX. yüzyıl Rusya Yakın Doğu tetkiklerinde hem tarih hem de filoloji alanlarını temsil eden Bartold ve Kraçkovskiy gibi akademisyenlerin çalışmalarından elde edilen malumatla, tamamen kasıtlı olarak sınırlandırıldı.

Bir ilim ve devlet adamı olan Kâzım Bey'in eserlerinde, XIX. yüzyılın ortalarında millî şarkiyat araştırmalarının gelişimindeki ana akımlar ve ihtilaflar bariz bir şekilde kendini göstermiştir. Bu araştırmalar en başından beri, yalnızca yüksek düzeydeki akademik tetkik yönüyle değil, aynı zamanda Rusya Devletinin dinî, millî ve haricî siyasetinin en güncel sorunlarına hitap etmesiyle de ayırt ediliyordu.

XIX. yüzyılın ilk yarısında, önde gelen millî şarkiyat araştırmaları merkezlerinin doğuşu; Rusya, Büyük Britanya, Fransa gibi Avrupa'nın en büyük siyasî güçlerinin çıkarlarının çatıştığı ve yine Türkiye ve İran gibi önemli Müslüman ülkelerin karşı karşıya geldiği Şark Meselesi diye adlandırılan meselenin alevlendiği bir zeminde vuku buldu.

O zamanki hadiselerin birçoğu, 1802 (1801?) yılında gözlerini dünyaya açan Kâzım Bey'in yaşam öyküsü üzerinde doğrudan etkili olmuştu. Kâzım Bey'in ailesi, Güneybatı Asya ve Güney Kafkasya'dan Kuzeybatı Hazar kıyısındaki topraklara giden yol üzerinde asırlarca

10 Ç.N.: Николай Иванович Веселовский/Nikolay İvanoviç Veselovskiy (1848-1918): Moskova'da doğan Veselovskiy, üniversite eğitimini 1869 yılında kabul edildiği St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinde Arapça ve Türkçe alanında almıştır. Daha çok arkeoloji çalışmaları ile tanınan Veselovskiy, İskitler üzerine araştırmalar yapmış, Orta Asya'da, Kuzey Batı Kafkasya'da ve Özi (Dinyeper) Nehri havzasında birçok arkeolojik kazı gerçekleştirmiştir. 1855'te Türkistan'a gönderilen Veselovskiy'in burada yürüttüğü çalışmaların sonuçları Rusya İmparatorluğu Arkeoloji Cemiyeti tarafından yayımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. "Veselovskiy Nikolay İvanoviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Ventsano-Vinona*, T. VI (11), Sankt-Peterburg 1894, s. 100-101.

11 Kraçkovskiy İ. Yu., *age*, s. 103.

güvenilir *Demir Kapılar*¹² olarak hizmet etmiş kadim bir kale-kent olan Derbent'te mukim itibarlı bir aileydi.¹³

Batı'nın XIX. yüzyılın eşiğinde Hazar kıyılarında Rusya-İran rekabetine artan ilgisi, özellikle Büyük Britanya'dan gelen misyonerlerin faaliyetlerinde kendini gösterdi. 1823 yılında Kâzım Bey, İskoç misyonerler Glenn ve McPherson aracılığıyla Hristiyanlığın Presbiteryen¹⁴ öğretisini kabul etti ve *Aleksandr* ismiyle adlandırıldı. Yetenekli bu gencin İngiliz ajanlarının nüfuzu altına gireceğinden çekinen Kafkasya Başkomutanı Yermolov¹⁵ onu, eğitiminin devamı ve tercüman olarak çalışması için Omsk'a göndermekte elini çabuk tuttu. Ancak, Sibiry'a'nın feci ayazından çekinen Kâzım Bey, Kazan'a ulaşır ulaşmaz mükemmel Türkçe, Farsça ve Arapça bilgisi sayesinde 1826 yılında okutman olarak iş buldu ve daha sonra Kazan Üniversitesinde Şark dilleri profesörü oldu.

Kraçkovskiy, Kâzım Bey'in Kazan yıllarındaki ilmi biyografisinden bahsederek *gelişmekte olan kendi ilmi şahsiyetiyle üzerinde iz bıraktığı Kazan şarkiyat araştırmaları ekolünün kurucusu* sayılmasının hiç de *sebepsiz yere olmadığını*; söz konusu ilmi şahsiyetin *temelinde onun tarafından şarkiyat ekolünde edinilen bilgilerin ve hâlihazırda bu temelin üzerinde ise Avrupa biliminin yattığını*, kaydetti. Kraçkovskiy yazısına, daha sonra St. Petersburg'da da kendini gösteren bu ekolün tipik bir özelliği, *ilmi şarkiyat araştırmalarının gerekliliklerinin, tamamen devlet yaşamının gerçek veya hayali gerekliliklerine kurban edilmesiydi*, diye devam etmiştir.¹⁶

12 Ç.N.: Derbent şehri Rus literatüründe kimi zaman Железные Ворота/Jeleznie Vorota/Demir Kapılar şeklinde adlandırılmaktadır.

13 Ç.N.: Kâzım Bey'in babası Muhammed Kâsım Bey Rusların Kafkasya'daki ilerleyişi ve bölgedeki karışıklıklar nedeniyle Derbent'ten ayrılmış Mekke ve Medine'ye giderek burada altı yıl yaşamıştır. 1800 yılında İran'a dönen ve artık "Hacı" diye anılan Muhammed Kâsım Bey, 1801'de İran'ın Reşt şehrine gelmiş ve burada evlenmiştir. Bu evlilikten 1802 yılında Reşt'te Kâzım Bey dünyaya gelmiştir. Gelişen siyasi olaylar nedeniyle Hacı Muhammed Kâsım Bey, 1810 yılında ailesini Reşt'ten Derbent'e getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Veselovskiy N. İ., "Kazem-bek, Mirza Aleksandr Kasimoviç", *Russkiy Biyografiçeskiy Slovar: İbak-Klyuçaryev*, T. VIII, Sankt-Peterburg 1897, s. 381-383.

14 Ç.N.: Presbiteryen Kilisesi XVI. yüzyıldaki reform hareketleri çerçevesinde 1529 yılında ilk defa İskoçya'da Protestan Mezhebi içerisinde ortaya çıkmış bir kilisedir. Presbiteryen öğretinin temellerini atan kişi Doğu Lothian doğumlu John Knox (1505-1572)'dur. Calvin'in fikirleri üzerine temellenen bu öğretinin piskoposluğu reddetmiş ve nitekim John Knox 1547'de *hiçbir ölümlü kilisenin başı olamaz* diyerek papalığa karşı çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Bıyık, *Presbiteryenlik ve Türk Presbiteryenler*, Ankara 2006, s. 38-48.

15 Ç.N.: Алексей Петрович Ермолов/Aleksey Petroviç Yermolov (1777-1861): Soylu bir aile olan Yermolovların kökleri Altın Orda Devleti zamanına kadar uzanmaktadır. Tatar kökenli bu ailenin kurucularından Mirza Arslan Yermol, 1506 yılında Knyaz III. Vasiliy İvanoviç (hük. 1505-1533) zamanında İvan ismini alarak Hristiyanlığı kabul etmiş ve aile fertleri bilhassa XVIII. yüzyıldan itibaren Rus ordusunda ve devletin çeşitli yönetim kademelerinde görev yapmışlardır. Asker kökenli bir babanın çocuğu olarak dünyaya gelen Yermolov'un da henüz erken devirlerden itibaren iyi bir eğitimden geçtiği anlaşılmaktadır. Yermolov askerî tahsili sırasında dönemin ünlü komutanları Aleksey Andreyevič Arakçeyev ve Mihail İllarionoviç Kutuzov'dan dersler almıştır. Bilhassa II. Yekaterina'nın Kaçar İrani üzerine başlattığı 1796 yılı seferi sırasında Derbent'in alınmasında gösterdiği yararlılık sayesinde kısa sürede orduda yıldızı parlamış ve Kafkasya'da nâmi yayılmıştır. Askerî tecrübesi ve kazandığı başarılar ona 1816 yılında Kafkasya Başkomutanlığına giden yolu da açmıştır. Yermolov hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hatice Kerimov, *Aleksey Petroviç Yermolov'un Kafkasya Başkomutanlığı (1816-1827)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 8-36.

16 Kraçkovskiy İ. Yu., *age*, s. 173.

Dillere karşı olan harikulade yeteneği (çocukluğundan beri aşına olduğu Türkçe, Farsça ve Arapçaya ek olarak Rusça, İngilizce, Almanca ve Fransızca'yı da başarıyla öğrendi); İran, Orta Asya, Kafkaslar ve Kırım'ın tarihi ve kültürü hakkındaki parlak çalışmaları, bu genç ilim adamının kısa sürede Rusya ve Avrupa bilim çevrelerinin saygınlığını kazanmasına yardımcı oldu. Evvela, İngiltere Kraliyet Asya Cemiyeti tarafından kendisine fahrî üye unvanı verilmesi oldukça dikkat çekicidir. Ardından aynı şekilde Fransa ve Almanya'nın Asya cemiyetleri ve Kopenhag Kuzey Sahaflar Cemiyeti üyeliğine kabul edildi. 1835 yılında ise St. Petersburg Bilimler Akademisinin muhabir üyeliğine seçildi.

Kâzım Bey, Kazan şarkiyat ekolünün kurucusu ve tartışmasız önderi olarak Berezin¹⁷, İvanov¹⁸, Kovalevskiy¹⁹, Popov²⁰... gibi XIX. yüzyılın ortalarındaki ünlü Rus oryantalistlerden oluşan tam bir yıldız kümesinin ilmi manada akıl hocası hâline gelmişti.

- 17 Ç.N.: Илья Николаевич Березин/İlya Nikolayevič Berezin (1818-1896): Rusya'nın Perm şehrinde doğan Berezin yüksek tahsiline Kazan Üniversitesi Şark Filolojisi Bölümünde başladı. Burada Arapça ve Farsça sahasında kendini geliştiren Berezin yine bahsi geçen fakültede başladığı yüksek lisanstan 1842 yılında mezun oldu ve aynı yıl içerisinde, tam üç yıl sürecek olan bir ilmi seyahate gönderildi. Bu seyahati sırasında Dağıstan'ı, Güney Kafkasya'yı, Anadolu'yu, İran'ı, Arabistan'ı ve Mısır'ı dolaşıp Şark'ı bizzat keşfeden Berezin, Rusya'ya döndükten sonra 1846 yılında Kazan Üniversitesinde Türk Dili Bölümünde profesör olarak çalışmaya başladı. St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinin kuruluşundan sonra 1855'te Popov ve Vasilyev'le birlikte buraya davet edilen Berezin, Türk-Tatar Filolojisi Bölümünde hocalık yaptı ve 1870-1873 yılları arasında Şark Dilleri Fakültesi Dekanlığı görevini yürüttü. Rusya İmparatorluğunun çeşitli organlarında çalışıp birçok devlet nişanı almış olan Berezin, Moğol, Türk, Altın Orda, Arap, İslam tarihi ve Farsça üzerine önemli çalışmalara imza attı. 3 Nisan 1896 yılında vefat eden Berezin, St. Petersburg'daki Novodeviçye Mezarlığına defnedilmiştir. Geniş bilgi için bk. "Berezin İlya Nikolayevič", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Berger-Bisi*, T. IIIa (6), Sankt-Peterburg 1892, s. 511-512; Kojuhovskaya A. A. (red.), *Istoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya s Sredini XIX veka do 1917 goda*, Moskva 1997, s. 204-206.
- 18 Ç.N.: Иван Александрович Иванов/İvan Aleksandroviç İvanov (1835-1908): St. Petersburg Üniversitesinden mezun olan İvanov, 1858 yılında Şark Dilleri Fakültesi Eğitim Bölümüne kaydoldu. Bir süre sonra stajyer öğrenci statüsünde Rusya'nın İstanbul misyonunda görevlendirildi. Buradaki Rusya Konsolosluğunda kâtiplik ve tercümanlık yapan İvanov, 1868'de Edirne konsolosu yapıldı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında hareket hâlindeki ordunun başkomutanına bağlı Sivil İşler Dairesi Başkanlığında ve imparatorun şahsî emir ve talimatlarının bizzat uygulanması için oluşturulmuş İmparatorluk Merkez Karargâhında vazifelendirildi. 1894 yılında Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi Şark Dilleri Eğitim Departmanı Başkanlığına getirilen İvanov, hastalığı sebebiyle 1905 yılında bu görevden ayrıldı. Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kojuhovskaya A. A. (red.), *a.g.e.*, s. 128.
- 19 Ç.N.: Осип Михайлович Ковалевский/Osip Mihayloviç Kovalevskiy (1801-1878): Günümüzde Belarus sınırları içerisinde yer alan Grodna'da Polonyalı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Lisans eğitimini Vilen Üniversitesi Tarih ve Filoloji Fakültesinde alan Kovalevskiy, 1824 yılında Arapça, Farsça ve Tatarca öğrenmek için Kazan Üniversitesine kaydoldu. Tam da bu dönemde Rusya'da ilk kez Kazan Üniversitesinde Mongoloji Bölümü açılmış, fakat bu alanda henüz hoca bulunmadığından dolayı üniversite, tetkikler yapmaları için öğrencileri sahaya gönderme kararı almıştı. İşte bu maksatla Kovalevskiy ve Popov 1828 yılında İrkutsk'a gönderildi. Burada araştırmalar yapan Kovalevskiy, bu sefer 1830 yılında Rus Dinî Misyonu ile birkaç aylığına Pekin'e gitti. Bu noktadan sonra ilmi seyahatlerine devam eden Kovalevskiy, beş yılı kapsayan gezileri sırasında birçok el yazması topladı. Kazan'a döndüğünde 1833 yılından itibaren artık üniversitede Moğolca dersleri vermeye başlamıştı. Fakat elinde ders kaynağı bulunmadığından dolayı Kovalevskiy, bunları bizzat hazırlamak zorunda kaldı. Böylece 1835 yılında ilk Moğol gramerini ve ardından Moğolca-Fransızca sözlüğü yayımladı. Bu bakımdan kendisi Popov'la birlikte Rusya'da Moğol araştırmalarının kurucusu sayılmaktadır. Hayatı ve eserleri hakkında bk. Veselovskiy N. İ., "Kovalevskiy Osip Mihayloviç", *Russkiy Biografičeskiy Slovar: Knappe-Kyuhelbeker*, T. IX, Sankt-Peterburg 1903, s. 28-29.
- 20 Ç.N.: Александр Васильевич Попов/Aleksandr Vasilyevič Popov (1808-1865): Rusya'nın Tsaritsın (bugünkü Volgograd) şehrinde doğdu. Astrahan Gimnazyumunda Farsça ve Tatarca öğrenen Popov, 1822'de Kazan Gimnazyumuna, oradan lisans eğitimini alacağı Kazan Üniversitesine geçiş yaptı. Üniversitede iken ilmi tetkikler yapması maksadıyla Kovalevskiy'le birlikte 25 Mayıs 1828'de Doğu Sibirya'ya ve 1829'da ise Moğol-Buryat göçebelerinin yaşadığı bölgelere gönderildi. Bu seyahatler zarfında Moğolca ve Tibetçe öğrenen Popov, 1833 yılında Kazan'a dönerek Kazan Üniversitesinde ve Kazan Gimnazyumunda Moğolca dersler vermeye başladı. 1836 ve 1837 yıllarında Moğolca üzerine hazırladığı eserler nedeniyle devlet nişanına layık görülen Popov, 1828'de bu sefer Kalmuklar üzerine araştırmalar yapmak için yeni bir ilmi seyahate çıktı ve tetkikleri neticesinde, 1847'de yayımladığı Kalmuk grameri başta olmak üzere birçok çalışmaya imza attı. 1855'te St. Petersburg'a davet edilen Popov, bu tarihten itibaren St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesi Moğol-Kalmuk Edebiyatı Bölümünde profesör olarak dersler verdi. Kendisi, Kovalevskiy gibi Rusya'da Mongoloji'nin kurucuları arasında gösterilmektedir. Hayatı ve eserleri hakkında bk. "Popov Aleksandr Vasilyevič", *Russkiy Biografičeskiy Slovar: Plavilšikov-Primo*, T. XIV, Sankt-Peterburg 1905, s. 512.

1849 yılında St. Petersburg'a taşınmasıyla Kâzım Bey'in biyografisinde zamanla şarkiyat âlimi, Şarkiyat Fakültesi profesörü ve dekanı; içtimaî hizmet ve devlet adamı olacağı önemli bir yeni sayfa açıldı.

Malum olduğu üzere, XIX. yüzyılın ortalarında St. Petersburg şehri, meşhur Asya Müzesi, şarkiyat birimleriyle Coğrafya ve Arkeoloji Cemiyeti; ayrıca, Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi bünyesindeki Şark Dilleri Eğitim Şubesi ve nihayet Genelkurmay Başkanlığı Şark Dairesi dâhil olmak üzere, buradaki bir dizi akademi ve devlet kurumu tarafından temsil edilen millî şarkiyat araştırmalarının ana merkezi hâline gelmişti. Rusya oryantalizminin gelişmesinde yeni bir adım, 1855 yılında St. Petersburg Üniversitesinde, gelecekte Şarkiyat Fakültesi hâline gelecek olan Şark Dilleri Fakültesinin üniversitenin mevcut tüzüğü temelinde açılması oldu.

Bartold'un aktardığına göre, 27 Ağustos 1855'te fakültenin açılışında yaptığı konuşmada Profesör Kâzım Bey, *sahip olduğu ilim adamlarının nicelik ve nitelik bakımından yeterliliği, eğitim-öğretim kaynaklarının zenginliği ve öğretilen konuların çeşitliliği açısından Avrupa'nun hiçbir yerinde bulunmayan bu yeni kurumun parlak geleceğini*, görkemli sözlerle betimlemişti.²¹ Şark Dilleri Fakültesinin beşiğinde, onun ilk dekanı *şark dillerinin öğretimine odaklanan bu merkezin işlevsel önemini: Artık neredeyse tüm Asya dillerini bünyesinde barındıran eksiksiz bir fakültemiz var. Artık sahasına göre herhangi bir bakanlık ve yabancılarla olan ilişkileri çerçevesinde herhangi bir ticarî cemiyet, ihtiyaçları ölçüsünde kurumumuzun öğrencilerinden istedikleri yardımı alabilirler*, şeklinde vurguladı.²²

Anlaşılan o ki, Kâzım Bey'in bu *işlevsel yöne* olan bağlılığı Şark Dilleri Fakültesinin faaliyetleri hususunda oldukça müstesna bir yere sahipti. Kırçkovskiy'e göre, Şark Dilleri Fakültesinin açılışından daha önce St. Petersburg'a gelmiş ve *bölüm tarafından öne çıkarılan Şeyh Tantâvî'nin*²³ *adahlığı*ı savuşturmuş olan bu ilk dekan, bu yeni fakültenin bünyesine dâhil olan *Kazanlılar* arasında *etkisi ve hükümet çevrelerindeki geniş tanınırlığı* açısından ilk sırada

21 Bartold V. V., *Obzor deyatelnosti F.V.YA. 1855-1905*, Bartold V. V. Soç., T. IX, Moskva 1977, s. 106.

22 *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveteniya*, Sankt-Peterburg 1855, oktyabr, s. 18-19.

23 Ç.N.: Шейх Мухаммед Айяд Тантави/Şeyh Muhammed Ayyad Tantâvî (1810-1861): Mısır'ın Tanta şehri yakınlarındaki Nicrîd köyünde doğdu. Medrese eğitimini Kahire'deki Ezher'de alan Tantâvî, burada iken İngiliz okulunda öğretmenlik görevi de yaptı. Gelecekte önemli işlere imza atacak olan Doğulu ve Batılı birçok bilim ve devlet adamı Mısır'daki öğrencilikleri döneminde onun tedisinden geçti. Tantâvî bu öğrencilerden birisi olan Rudolf Frâhn vasıtasıyla Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi Şark Dilleri Eğitim Departmanında Arap Dili ve Edebiyatı dersleri vermesi maksadı ile 1840 yılında Rusya'ya davet edildi. Buradaki görevini icra ederken 1847 yılında St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesine tayin edildi. Tantâvî, fakültedeki hocalığı sırasında ders kaynağı olarak Şark'da topladığı ve yanında getirdiği nadir elyazmalarını ve metinleri kullanıyordu ki bu eserler günümüzde St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Kütüphanesinin elyazmaları bölümünde muhafaza edilmektedir. Rusya'da önemli çalışmalara imza atan ve devlet nişanına layık görülen Tantâvî, ömrünün son yıllarında ayaklarında yaşadığı rahatsızlık nedeniyle 1859 yılında hocalığı bırakmak zorunda kaldı. 1861 yılında kangrenden vefat eden Tantâvî, bugünkü St. Petersburg şehrinin Frunzenskiy bölgesinde bulunan Tatar (Magometanskoe) Mezarlığına defnedilmiştir. Günümüzde St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesinin iç avlusunda onun adına dikilmiş bir büst bulunmaktadır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zalenev E. İ., Kaseviç V. B. (otv. red.), *Vvedenie v Vostokovedenie. Obşiy Kurs*, Sankt-Peterburg 2017, s. 548; İsmail Durmuş ve Philip Charles Sadgrove, "Tantâvî Muhammed Ayyâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIX, İstanbul 2010, s. 578-579.

yer alıyordu. Kraçkovskiy'in aktardığına göre Kâzım Bey'in geniş çevrelerce tanınmasına, *kati bir Müslüman çevrenin içinden çıkmış bu kişinin biyografisini çevreleyen ve kimi zaman, belki de kasten desteklenen egzotizm hâlesi bir nebze yardımcı olmuştu. Hatta onun Şarklı giyim tarzı Kırım Harbi sırasında bir dönem gazetesinin birinde tartışmaya bile yol açmıştı.*²⁴

Şark Dilleri Fakültesindeki ilk iş gününden itibaren dekan, eğitim sürecini organize etme konusunda, tam manasıyla zor bir görevle karşı karşıya kalmıştı. Fakültede dokuz bölüm bulunuyordu. Kâzım Bey, Arapça Bölümünün profesörü idi ki Bartold'un aktardığına göre söz konusu bölüm fakültenin ilk on yılının öncü bölümlerinden biriydi. Ayrıca, Navrotskiy²⁵ ve Şeyh Tantâvî gibi diğer hocalar da yine bu bölümde çalışıyordu. Fakülte kütüphanesinin ihyası hususu, çok çaba sarf etmesini gerektiren bir konu olarak dekanın karşısında duruyordu. Neticede Kâzım Bey, Kazan Üniversitesi hazinelerinin yanı sıra Odessa'daki Rişelyevskiy Lisesinin²⁶ kitapları ve eğitim-öğretim kaynaklarının St. Petersburg'daki *teslim ve kabulü* için oluşturulan komisyonun başkanlığına atandı.

24 Kraçkovskiy İ. Yu., *age*, s. 126.

25 Ç.N.: Михаил Тимофеевич Навроцкий/Mihail Timofeyevič Navrotskiy (1823-1871): Soylu ve asker kökenli bir ailenin çocuğu olarak Kazan'da dünyaya gelen Navrotskiy, Kazan Gimnazyumunda eğitim aldıktan sonra Kazan Üniversitesi Şarkiyat Fakültesine girdi. Buradaki eğitimini 1846 yılında bitirmesinin akabinde Kazan Gimnazyumunda Arapça dersleri vermeye başladı. 1855 yılında St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinin kurulmasıyla birlikte, birçok diğer şarkiyatçı gibi o da bu fakültenin Arapça Bölümüne davet edildi. Başlangıçta burada Tantâvî'nin yanında asistanlık yapan Navrotskiy, onunla birlikte bölümü idare etmiş ve 1857 yılına gelindiğinde Arap Dili ve Edebiyatı Bölümüne profesör olarak atanmıştı. 1867'de *Опыт Грамматики Арабского Языка/Опыт Грамматики Арапского Языка/Арап Dilinin Gramerinde Tecrübe* adlı kitabını yayımladı. Navrotskiy Şubat 1869'da Almanya, Avusturya, İtalya ve Fransa'ya ilmî tetkikler yapmak maksadıyla bir dizi seyahat gerçekleştirdi. Navrotskiy, Şark Dilleri Fakültesindeki hocalığı zarfında 1856-1871 yılları arasında Arapça ve yine 1867-1869 yılları arasında Arap Edebiyatı Tarihi derslerini vermişti. 21 Ocak 1871 St. Petersburg'da vefat eden Navrotskiy, Vasilevskiy Adası üzerinde yer alan Smolenskoe Mezarlığına defnedildi. Vasiyetinde yoksul aile çocuklarından bir veya iki öğrencinin eğitim masraflarının karşılanması için Kazan Gimnazyumuna başışta bulunmuştu. Hayatı ve eserleri hakkında bk. Petrov A., "Navrotskiy Mihail Timofeyevič", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Naake-Nakenskiy-Nikolay Nikolayevič*, T. XI, Sankt-Peterburg 1914, s. 5; Kojuhovskaya A. A. (red.), *age*, s. 8, 159, 236, 501.

26 Ç.N.: Ришельевский Лицей/Rişelyevskiy Litsey: 1789 Fransız İhtilalinden sonra Rusya'ya iltica eden Fransız devlet adamı ve asker Armand-Emmanuel du Plessis de Richelieu/Арман-Эммануэль дю Плесси Ришельё (1766-1822) Rusya İmparatoru I. Aleksandr (hük. 1801-1825) tarafından Novorossiya ve Besarabya'ya Genel Vali olarak atandı. Vilayetin yönetim merkezi olan Odessa şehrinde 1803-1825 yılları arasında görev yapan De Richelieu, buradaki imar faaliyetleri nedeniyle şehrin kurucuları arasında sayılmaktadır. Eğitime önem veren De Richelieu'nün girişimi ile Odessa'da dört yaşını doldurmuş çocukların kabul edildiği tam pansiyonlu eski bir eğitim kurumu, 2 Mayıs 1817 tarihli imparatorluk kararnamesi ile liseye dönüştürüldü ve De Richelieu onuruna adlandırıldı. Söz konusu lisenin üniversiteye benzer bir eğitim yapılanması ve enstitüleri mevcuttu. İşte bunlardan birisi olan ve zamanında Senkovskiy ve Grigoryev gibi St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesi hocalarının da ders verdiği Şark Dilleri Enstitüsü 1854 yılında kapatılmış ve buradaki kitapların bir bölümü St. Petersburg'a aktarılmıştır. Lise 1865 yılında yeni bir yapılanmaya giderek 1917 yılına kadar İmparatorluk Novorossiya Üniversitesi olarak hizmet vermiştir. Rişelyevskiy Lisesi hakkında bk. Rudakov V. E., "Litsei v Rossii", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Ledye-Loparyev*, T. XVIIa (34), Sankt-Peterburg 1896, s. 859-862. De Richelieu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Maykop P. M., "Rişelyo Emmanuel Osipoviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Reytern-Roltsberg*, T. XVI, Sankt-Peterburg 1913, s. 253-266.

Nikolay²⁷ döneminin sona ermesiyle Rusya'nın sosyal ve kültürel yaşamında ortaya çıkan yeni cereyanlar, üniversite eğitiminin, umumiyetle şarkiyat araştırmalarının ve elbette özelden Şark Dilleri Fakültesinin yükümlülüğünün gözden geçirilmesini teğet geçmemiştir. Bartold işte bu koşullar altında, *aşırıya kaçmayan ve eksiksiz titiz bir amaçla öğrenciyi seçtiği bilimsel uzmanlığa yönlendirmesi için her fakültenin dengeli uyumuna özen gösterilmesi gerektiği* hakkında, hususî bir hükümet talimatının mümkün hâle gelebildiğini yazıyordu. Buna cevaben Kâzım Bey, ihtiyaç duyulan Asya dillerinin hazırlanması ne ölçüde zarurî ise *ilmî maksadın* fakülteyi o ölçüde meşgul etmesi gerektiğini belirterek Şark Dilleri Fakültesinin işlevsel maksadı üzerindeki ısrarını kararlılıkla sürdürdü. Ancak Bartold, kısa süre sonra bakanlık temsilcileri ile fakülte temsilcileri arasındaki tartışmaların *tamamen farklı bir karakter kazandığını* kaydetmişti.

Bu husustaki şahsî çekişmelere varan ciddi fikir ayrılıkları, Şark Dilleri Fakültesinde daha 1856 yılında meydana çıkmıştı bile. Kâzım Bey'in öğrencisi ve aynı zamanda onun biyografisini yazan Berezin'e göre, söz konusu anlaşmazlık 1858 sonbaharında doruk noktasına ulaşmıştı. Tantâvî'nin hastalığı sırasında fakülte, Arapça öğretimini Profesör Kâzım Bey'e ve o dönemde Arapça Bölümünde asistanlık yapan Navrotskiy'e emanet etti. Ancak bir süre sonra dersler tamamen Navrotskiy'e devredildi ve Kâzım Bey bu konu hakkındaki hoşnutsuzluğunu dile getirdi. 1858 yılı sonbaharında, sağlık durumunun kötü olduğunu öne sürerek geçici olarak Profesör Popov'a tevdi edilmiş olan Şark Dilleri Fakültesi Dekanlığı görevinden istifa ettiğini açıkladı. Ocak 1859'da fakülte konseyi Muhlinskiy'i²⁸ dekan olarak seçti ki Muhlinskiy 1863'te ikinci bir dört yıllık dönem için yeniden seçilecekti.

Çağdaşlarına göre, o zamanlar Kâzım Bey ve Muhlinskiy'in etrafında *ziyadesiyle işlevsel* veyahut *ahenkli bir biçimde çok yönlü şarkiyatçılık* eğitimini destekleyen iki adet *kendi aralarında tartışan profesörler grubu* oluştu. Bununla birlikte Bartold, *karar alıcılık ve liderlik*

27 Ç.N.: Rusya İmparatoru Николай I/Nikolay I (hük. 1825-1855) devri kastedilmektedir.

28 Ç.N.: Антон Осипович Мухлинский/Anton Osipoviç Muhlinskiy (1808-1877): Günümüzde Belarus sınırları içerisindeki Novogrudskiy Povet'e (povet: ilçe tarzındaki bir idari yapılanma) bağlı Sosnovo köyünde dünyaya gelen Muhlinskiy, önce Vilen Üniversitesinde hukuk daha sonra ise St. Petersburg Üniversitesinde şark dilleri eğitimi aldı. 1832 yılında ilmî tetkikler ve dil pratiği yapması maksadıyla İstanbul'a gönderildi. Burada 1834 Martına kadar kalan Muhlinskiy, İstanbul'daki Rus misyonu dragomanlarından hem Türkçe dersleri aldı hem de Türk kültürüne aşinalık kazandı. İstanbul'dan sonra Suriye ve Mısır'ı dolaşan Muhlinskiy, Ezher medresesinde Arapçasını ilerletmiş ve seyahatleri zarfında topladığı çeşitli elyazmalarıyla birlikte Rusya'ya dönmüştü. 1835 yılından itibaren St. Petersburg Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi Arap Edebiyatı Bölümünde çalışmaya başlayan Muhlinskiy, 1839 yılında Türk-Tatar Edebiyatı Bölümünde extraordinary profesör ve 1845 yılından itibaren ise ordinaryüs profesör olarak dersler vermeye başlamıştır. Şark Dilleri Fakültesinin kurulmasından sonra hocalığa burada devam eden ve Türkçe (Osmanlıca) eğitimi ve Tatarca üzerine eserler yazıp dersler veren Muhlinskiy, 1859-1866 yılları arasında fakültenin dekanlığını da yapmıştır. 1846 yılından itibaren Varşova'da çalışmaya başlayan Muhlinskiy, burada hayata gözlerini yummuş ve Starie Povonzski Mezarlığına defnedilmiştir. Eserleri ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kononov A. N., *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tjurkologov. Dooktyabrskiy Period*, Moskva 1986, s. 169-170; "Muhlinskiy Anton Osipoviç", red. G. P. Paşkov i dr., *Respublika Belarus. Entsiklopediya: Minsk-Pediatriya*, T. V, Minsk 2007, s. 270; Stanislaw Zielinski, *Maly Slownik Pionierow Polskich Kolonjalnych i Morskich: Podroznicy, Odkrywcy, Zdobywcy, Badacze, Eksploratory, Emigranci-Pamietnikarze, Dzialacze i Pisarze Migracyjni*, Warszawa 1933, s. 317-318; "Muhlinskiy Anton Osipoviç", *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Moskovskiy Universitet-Nakazaniya İspravitelnye*, T. XX (39), Sankt-Peterburg 1899, s. 248.

mizacına sahip olanın özellikle Kâzım Bey olduğunu vurguluyordu. Muhlinskiy'in yedi yıllık (1859-1866) dekanlık vazifesi zarfında Şark Dilleri Fakültesiyle ilgili konularda bizzat aldığı tek bir karar örneği mevcut değildir. Bartold şöyle devam ediyordu: *Görünüşe göre onun adına, hassaten Berezin (Kâzım Bey'in öğrencisi, ancak kendi belirttiği üzere, neredeyse sürekli olarak "hocasının görüşlerinin aksini" destekleyen) ve ondan sonra Grigoryev²⁹ gibi daha enerjik yoldaşları hareket diyordu.*³⁰

Fiiliyatçılar ve teorisyenler arasındaki çekişmeler zemininde Şark tarihinin öğretimi hususundaki mesele, Şark Dilleri Fakültesinin tezahüründe büyük önem arz etmişti. Ağustos 1855'te bakanlık tarafından onaylanan ilk müfredata göre, fakülte'deki tarih dersleri Şark dilleri profesörleri tarafından verilecekti. Böylece Kâzım Bey İran Tarihi, Muhlinskiy ve diğerleri ise Osmanlı İmparatorluğu Tarihi derslerini okuttu. 1863'teki yeni üniversite yasasının kabulüne kadar, Şark tarihi bağımsız bir disiplin olarak ele alınmadı ve dersler nitelikli uzman eksikliği nedeniyle Şark Dilleri Fakültesindeki dil bölümlerinin hocaları tarafından verildi.

Eylül 1857'de Kâzım Bey, Arap tarihi eğitim programına ilişkin görüşlerini şöyle dile getirdi: *Arap halkının Muhammed'e kadarki yaşamı hakkında kısa bir değerlendirme yaptıktan sonra, onların tarihine bu kanun koyucu ile başlanmalıdır. O'nun, Araplar üzerindeki etkisini ortaya koyan önemli reform ve temayüllerini göstererek; Kurân'da yazılı olan, O'nun temel hükümleri ve yine hadislerinden bahsederek İslam'ın yayılış tarihini ve halifelüğün meydana*

29 Ç.N.: Василий Васильевич Григорьев/Vasiliy Vasilyeviç Grigoryev (1816-1881): 15 Mart 1816'da St. Petersburg'da dünyaya gelen Grigoryev, 1834 yılında St. Petersburg Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi Şark Dilleri Bölümünden mezun oldu ve hemen ardından Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi Şark Dilleri Eğitim Departmanında çalışmaya başladı. Buradaki görevine 1836 yılına kadar devam ettikten sonra St. Petersburg Üniversitesine dönen Grigoryev, hocası Senkovskiy ile yaşadığı anlaşmazlıklar nedeniyle Rişelyevskiy Lisesinde Şark dilleri profesörü olarak dersler vermek üzere 1838'de Odessa'ya gitti. 1842'de Moskova Üniversitesinde, Altın Orda hanları tarafından Rus din adamlarına verilen yarlıklar üzerine bir yüksek lisans tezi savundu. Odessa'da bulunduğu süre zarfında *Одесский Альманах/Odesskiy Almanah/Odessa Almanahı* ve *Новороссійскіи Календарь/Novorossiyeskiy Kalendar/Novorossiskiy Takvimi* gibi dergilerde yazılar yayımladı ve Türkçesini ilerletmek için İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirdi. 1844 yılına kadar Odessa'da çalışan Grigoryev, St. Petersburg'a döndükten sonra 1846'da İçişleri Bakanlığı Yabancı İnançların Ruhani İşleri Departmanında görevlendirildi. 1851'de Orenburg Kraiy'na gönderilen ve ardından buraya sınır hattı idarecisi olarak atanan Grigoryev, bölgedeki hanlıklar başta olmak üzere, Kırgızlar, Kazaklar ve Türkistan hakkında tetkiklerde bulundu ve araştırmalarının neticelerini yayımladı. 1862 yılında görevini tamamlayıp St. Petersburg Üniversitesine döndü ve Şark Tarihi Bölümünde dersler vermeye başladı. Bu dönemde Kabulistan, Kâfiristan, Doğu Türkistan ve İskitler hakkında kitaplar yazdı. Grigoryev yazılarında kimi zaman Бабаджанов/Babadjanov, Хаджа Салих/Hadja Salih, Иззафети-Мақлуб/İzafeti-Maklub, Кассандра/Kassandra, Лама Галсан-Гомбоев/Lama Galsan-Gombojev, Лыготный казак/Lgotny Kazak, Мирза Мелик/Mirza Melik, Мухамед-Салих/Muhamed-Salih, Рукавишников/Rukavişnikov, Русский ориенталист/Russkiy Orientalist, Султан Мендали Пиралиев/Sultan Mendali Piraliyev... gibi müstear adlar kullanmıştır. 1878 yılında üniversitedeki görevini bırakan Grigoryev 1880 yılında tamamen emekliye ayrıldı. Hocalığının yanı sıra devlet adamı olan Grigoryev 19 Aralık 1881'de St. Petersburg yakınlarındaki Pavlovsk'da hayata gözlerini yumdu ve St. Petersburg'a getirilerek Novodeviçye Mezarlığına defnedildi. Eserleri ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Veselovskiy N. İ., *Vasiliy Vasilyeviç Grigoryev: Po Yego Pismam i Trudam 1816-1881*, Sankt-Peterburg 1887; Veselovskiy N. İ., "Grigoryev Vasiliy Vasilyeviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Gravilat-Davenant*, T. IXa (18), Sankt-Peterburg 1893, s. 723-724; Masanov İ. F., *Slovar Psevdonimov Russkih Pisateley, Uçyonih i Obşestvennih Deyateley*, T. IV, Moskva 1960, s. 146; Kononov A. N., *age*, s. 78-80.

30 Bartold V. V., *Obzor Deyatelnosti F.V.YA. 1855-1905*, s. 119.

çıkışını, en önemli Müslüman mezheplerin kuruluş tarihini ve ardından Mısır'ın Türkler tarafından fethinden sonra hilafet iktidarının düşüşünü izah etmek gerekmektedir.³¹

Fakültenin geleceği ile ilgili hararetle tartışmalar sürerken Kâzım Bey 1859'da şöyle yazmıştı: *Fakültemizin yalnız dil öğreten genç üyeleri için daha ciddi eğitimi amaçlayan, mesela Rus bilim adamlarının neredeyse hiç işlemediği ve bu arada bizim fakültemizde yetişen gençlerin de hayli gereksinim duyduğu Şark tarihi gibi derslerin faydalı olacağına inanıyorum. Bu suretle, Şark tarihi asistanlarının bu dersi, engin manada ilim için ve de geleceğin oryantalistlerinin eksiksiz eğitimi adına çifte fayda sağlayabilir.*³²

Yine Ekim 1857'de Şark Dilleri Fakültesi bünyesinde, Doğu Asya Tarihi ve Müslüman Asya Tarihi adında iki yeni bölümün açılması için başvuruda bulunulması kararı alındı. Eğitim müfredatına söz konusu bölümlerin Eskiçağ Tarihi, Edebiyat Tarihi ve Hukuk Tarihi de dâhil edilmişti.³³

Kâzım Bey, 1859'da dekanlık görevinden istifa etmeden önce, tarih öğretimini dil öğretiminden *daha ciddi* bulduğunu defalarca ifade etmesine rağmen, fakülte eskiden olduğu gibi Şark tarihi tetkiklerine dillerle *daha kapsamlı şekilde tanışmanın* bir yolu olarak bakıyordu. Öte yandan bu da o zamanlar Şark tarihi müfredatının *tarihî ilişkiler veya devirlere göre* değil de Sâmilerin Tarihi, Aryanların Tarihi ve Ural-Altaylıların Tarihi gibi *kabile kıstaslarına göre* bölünmesinde kendini gösterdi. O dönemde Kâzım Bey'in tarih derslerinin sayısını arttırma ve Şark ülkelerinin tarihiyle ilgili dersler verme girişimleri başarısız oldu ve bu ancak 1863 yılındaki üniversite kanununun kabul edilmesiyle gerçekleştirilebildi. Buna binaen, Şark Dilleri Fakültesinde, Şark Tarihi Bölümü de dâhil olmak üzere dokuz yeni bölüm kuruldu. Söz konusu Şark Tarihi Bölümü buraya davet edilmiş ünlü bir oryantalist; Batı ve Orta Asya

31 *Materiali dlya Istorii F.V.Ya.*, T. I, Sankt-Peterburg 1905, s. 336. Alıntı için bk. Dantsig B. M., *Blijniy Vostok v Russkoy Nauke i Literature*, Moskva 1973, s. 254.

32 Dantsig B. M., *age*, s.246.

33 Bartold V. V., *age*, s.120.

halklarının kültürü alanında uzman; Fren³⁴ ve de Senkovskiy'in öğrencisi olan Profesör Grigoryev tarafından idare ediliyordu.

Şark ile fiilî tanışmanın önemini vurgulayan Kâzım Bey, Şark Dilleri Fakültesi hocaları ve talebelerinin, lisanını öğrendikleri ülkelere gerçekleştirdikleri gezilere mümkün olan her şekilde destek oldu. Kazan Gimnazyumunun eski Çin dili öğretmeni ve St. Petersburg Üniversitesi kütüphanecisi olan A. Laduhin'in³⁵ Çin'e gidecek olan misyona geçici görevle katılması için talepte bulunan Kâzım Bey, 1856 yılı Kasımında şunları yazdı: *Şark Dilleri Fakültesinin bu tür faaliyetlere diğer tüm fakültelerden daha fazla ihtiyacı vardır, çünkü fakültenin varlık sebebi olan Şark tetkikleri, diğer tüm bilim dallarına nispeten, araştırmacılarının yerel diller ve geleneklere kısa süreli de olsa bizzat aşinalık kazanması açısından daha çok ihtiyaç duyar. Gençlerin üniversitede Şark dilleri ile olan dört ya da beş yıllık meşguliyeti, onların kavrayış kabiliyetlerini, mevcut yöntemlerle bile, Şark'ta geçirdikleri kısa sürenin ilerlettiği ölçüde ilerletemez.*³⁶

34 Ç.N.: Христиан Данилович Френ/Hristian Daniloviç Fren/Christian Martin Joachim Frähn (1782-1851): 4 Haziran 1782 tarihinde bugün Almanya'nın Mecklenburg-Vorpommern eyaletinde bulunan Rostock şehrinde dünyaya geldi ve Latin Gimnazyumunda öğrenim gördü. 1800'de Rostock Üniversitesi İlahiyat Fakültesine başlayan Fren, burada ünlü oryantalist ve eski İbranice uzmanı olan Oluf Gerhard Tychsen danışmanlığında Arapça ve İbranice dersleri aldı. Daha sonra Göttingen ve Tübingen üniversitelerinde öğrenimine devam eden ve nümismatik sahasında kendini geliştiren Fren, 1802 yılında üniversite eğitimini tamamlayıp 1804 yılı ilkbaharında İsviçre'ye gitti. Burada iki yıl Latince dersleri verdi. 1804 yılında Rostock'a dönen Fren kısa bir süre sonra hem İlahiyat hem de Felsefe doktoru oldu ve 1806 yılından itibaren Rostock Üniversitesinde ders vermeye başladı. Bu süreçte hocası Oluf Gerhard Tychsen'in de önerisi ile Kazan Üniversitesinde yeni açılmış olan Şark Dilleri Bölümünü idare etmesi için Rusya'ya davet edildi. Bu teklifi kabul eden Fren, Ekim 1807'de Kazan'a geldi. Öğrenciler Latince, Fren ise Rusça bilmediğinden dolayı ilk zamanlar sıkıntılı geçse de Fren, bölümde Arapça, Arap Edebiyatı ve Arap Nümismatiği derslerini okuttu ve Sâ mânîler ile Büveyhîler'e ait paralar üzerine ilk çalışmalarına imza attı. Daha sonra araştırmalarını Kazan'daki ve diğer şehirlerdeki Sâ mânî, Tatar ve İdil Bulgarlarına ait eski paralar üzerinde yoğunlaştırarak bu sahada yazdıklarıyla nam saldı. 1815 yılında Kazan Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi dekanı oldu. 1815 yılında hocası Oluf Gerhard Tychsen'in ölümü üzerine onun kürsüsünü devralması için Rostock'a geri çağırıldı. 1817'de Rostock'a dönüş yolunda St. Petersburg'a uğrayan Fren, burada kalmaya ikna edilmiş ve Bilimler Akademisinde çalışmaya başlamıştı. 1818 yılında Bilimler Akademisine bağlı Asya Müzesinin (bugünkü Rusya Bilimler Akademisi Şark Yazmaları Enstitüsü) kurulmasında etkili olmuş ve müzenin ilk başkanı sıfatıyla emekli olacağı 1842 yılına kadar görev yapmıştır. Erken dönem Rus, Hazar, Bulgar ve İslam paraları üzerine ekseriyetle Almanca birçok yayın yapan Fren, Şark nümismatiğinin Rusya'daki kurucusu sayılmaktadır. 16 Ağustos 1851'de vefat eden Fren, St. Petersburg'daki Vasilevskiy Adası üzerinde yer alan Smolenskoe Mezarlığına defnedilmiştir. Eserleri ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. "Fren Hristian Daniloviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Frankonskaya Dinastiya-Haki*, T. XXXVIa (72), Sankt-Peterburg 1907, s. 733-734; Kononov A. N., *age*, s. 237-239.

35 Ç.N.: Иван Алексеевич Ладухин/İvan Alekseyevič Laduhin (1823-1857): Rusya'nın Penza şehrinde doğmuştur. Kazan Üniversitesinde Çince üzerine eğitim alan Laduhin, buradan 1845'te mezun olduktan sonra Kazan Gimnazyumunda öğretmenlik yapmaya başladı. Bu sırada Rusça-Çince sözlük, Çince eğitim müfredatı ve ders kaynakları hazırladı. 1854 yılında Rusya'nın Pekin misyonuna dâhil edilerek Çince ve Mançu dilleri sahasındaki ilmini arttırması maksadıyla Çin'e gönderildi, ancak bu seyahati sırasında Amur Nehri geçerken boğularak öldü. Laduhin hakkında bk. Datsişen V. G., *İstoriya Izuçeniya Kitayskogo Yazıka v Rossiyskoy İmperii*, Krasnoyarsk 2000, s. 99 vd.

36 Bartold V. V., *age*, s.130.

1866'da Muhlinskiy'in görevden ayrılmasının ardından Kâzım Bey, Şark Dilleri Fakültesi dekanlığına tekrardan seçildi ve 1870 yılındaki ölümüne kadar bu görevde kaldı. Kâzım Bey, tıpkı eskiden olduğu gibi, Grigoryev de dâhil olmak üzere meslektaşlarıyla çatışmasına neden olan fakültenin maksadı hususundaki görüşlerini muhafaza ediyordu.

Türkistan'ın Rusya İmparatorluğu bünyesine katılması, Rus ilim adamlarının önüne bu bölge hakkındaki Şark kaynaklarının tetkiki konusunda yeni büyük yükümlülükler koymuştu. 1868 yılında Kâzım Bey, Arap coğrafyacıların verdiği malumatın *hâlihazırda ilgi alanlarına giren pek çok konuyu ve bilhassa Sâmânîler'in Mâverâünnehir'deki hâkimiyetinden başlamak kaydıyla XV. yüzyıla kadar tasvir edilen ülkelerin coğrafi ve istatistikî verilerini; ticaret ve sanayi nesnelileri ilgili izahları, farklı dönemlere ait aynı ve nakdî vergi kalemlerini* içerdiğini fakülteye işaret etti. *Türkistan coğrafyası hakkında bir derleme oluşturmaya ve mümkünse aslınn bir bölümünü tercümesi ile yayıma hazırlamaya* niyetlenip işe Goeje³⁷ tarafından yayımlanan el-Makdisî'nin³⁸ çalışmasıyla başlamak istedi ve bu maksatla 1869 yılında yurtdışına bir iş gezisine çıktı. Ancak hastalığı, bu planı gerçekleştirmesine izin vermedi.

Bartold'ün deyimiyle *saygıdeğer oryantalist* Kâzım Bey, bahsi geçen 1868 tarihli sunumunda, mesela Grigoryev gibi deneyimli bir profesörün rehberliğinde bölgedeki antik eserlerin incelenmesi maksadıyla *Türkistan'da her biri dört aylık geziler gerçekleştirecek 3-4 genç oryantalistin üç veya dört tatil süresince görevlendirilmesi için bir tahsisat ayrılması* hakkında hükümete başvuruda bulunulmasını da önerdi.

Bartold'ün aktardığına göre Kâzım Bey, *Semerkant, Taşkent ve komşu şehirlerde sadece isimlerinin bize ulaştığı birçok elyazmasının gizlendiğine inanıyordu; buralardaki camilerin ve dikkat çekici binaların duvarlarında, tarihî bazı muğlâk meseleleri çözebilecek birçok kitabe mevcuttu ve yine buralarda dilbilim, nümismatik ve etnografya sahasındaki onlarca hazine ortaya çıkarılabılırdi.* Fakülte, meseleye ilişkin hükmünü *Ordinaryüs Profesör Grigoryev'in bu konuyla ilgili beyanına kadar ertelemeye karar verdi.* Ancak, sonrasında bu minvalde bir beyanda bulunulmadı. Buna binaen XX. yüzyılın başında Bartold şöyle yazmıştır: *Kâzım Bey'in işaret ettiği bu vazife, şu anda bile tam olarak gerçekleştirilmiş olmaktan çok uzak.*³⁹

37 Ç.N.: Михаэл Ян де Гье/Mihael Yan de Gue/Michael Jan de Goeje (1836-1909): Hollanda'nın Dronrijp kasabasında doğan De Goeje, 1854'te Leiden Üniversitesinin Şark Dilleri Bölümünde yüksek öğrenime adım atmış, mezuniyetinden sonra İngiltere'ye giderek Oxford Üniversitesinde çalışmalar yürütmüştür. Hollanda'ya döndükten sonra 1866'da Leiden Üniversitesinde ders vermeye başlayan De Goeje, 1906 yılındaki emekliliğine kadar İslam coğrafyası ve tarihiyle ilgili Belâzûri'nin *Fütûhu'l-büldân*, İdrîsî'nin *Nüzhetü'l-müşâk*, İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem*, anonim *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-hadâ'ik* ve İstahri'nin *Mesâlikü'l-memâlik*, el-Makdisî'nin *Ahsenü't-tekâsîm* eseri gibi pek çok temel elyazmasını yayımlayarak şarkiyat sahasında adından sıkça söz ettirmiştir. De Goeje hakkında bk. Davut Dursun, "Goeje, Michael Jan de", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XIV, İstanbul 1996, s. 98-99.

38 Ç.N.: Мухаммад ибн Ахмад аль-Мукаддаси (аль-Макдиси)/Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (d. 946-47, ö. 1000 civarı): Kudüs'te yani Beyülmakdisî'de doğduğundan dolayı kendisine Makdisî veya Mukaddesî denilmiştir. Makdisî'ye *İslâm coğrafyacısı* sıfatını kazandıran doğrudan gözlem, araştırma ve kişisel deneyimlerine dayanarak yazdığı *Kitâbü Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm* adlı eseri olmuştur. Makdisî ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Marina Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, Ankara 2003, s. 431-432; Mustafa L. Bilge, "Ahsenü't-Tekâsîm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1989, s. 179-180; El-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2023.

39 Bartold V. V., *age*, s.170.

Kâzım Bey, son günlerine dek Şark Dilleri Fakültesinin Farsça profesörü olarak görev yaptı ve eskiden olduğu gibi derslerine ağırlıklı olarak işlevsel bir karakter kazandırmaya çabaladı. Farsça öğretimi üzerine tuttuğu 25 Ocak 1864 tarihli notunda şunları yazmıştı: *Hem okutman Mirza Şaîî hem de Profesör Kâzım Bey, kıymetli talebelerin yaşayan Farsça hakkındaki derin bilgileri; okurken ve konuşurken doğru telaffuzları ve son olarak tercümanların hazırlanması için elzem olan ve fakültemizdeki eğitimde daima başarıyla uygulanan sözlü çeviriler sırasında, fikirlerin bir dilden başka bir dile aktarımındaki şuurlu ve en uygun yöntem üzerine daha da ciddiyetle eğileceklerdir.*⁴⁰

Bartold'ün 1916'da yazdığı üzere, tam da bu dönemde, Kâzım Bey'in verdiği Farsça eğitimi *dilin yalnızca işlevsel öğrenimi karakterindeydi ki bu eğitim uzun zamandan beri kendi döneminin ilmî gereksinimlerini karşılamaktan yoksundu.*⁴¹

Öte yandan, Kraçkovskiy, Kâzım Bey'in Arabiyat tetkikleri sahasındaki mirası hakkında oldukça mütevazı bir genel değerlendirme sunmaktadır: *Onun Arabiyat tetkiklerinin dikkatimizi çeken tarafı, bu tetkiklerin Kurân'a uygunluğu dışında, teknik açıdan kullanıma pek elverişli olmamasıydı ve Kâzım Bey'e ait birçok makale ekseriyetle İslam Tarihi üzerine idi. O, çağdaşı olduğu Şâmil⁴² hareketinin araştırılmasında öncüydü ve daha sonra çok ünlü olan Bâbîlik⁴³ üzerine ilk çalışmayı yaptı.*⁴⁴

Tüm bunların yanı sıra Şark Dilleri Fakültesi, Kâzım Bey'in ilmî kıymeti ve üniversitedeki şarkiyat tetkiklerinin gelişimine yaptığı katkıyı göz önünde tutarak Aralık 1868'de onu Şark Edebiyatı Doktoru derecesine yükseltmek için bir müracaatta bulundu. Bu talep, Ocak 1869'da kurul nezdinde kabul gördü.

Bartold, Kâzım Bey'in Şark Dilleri Fakültesinin *maksadı* hakkındaki 1857 yılında dile getirmiş olduğu ünlü görüşü, *tamamen işlevsel* idi ve 60'larda artık *çoğunluğun sempatisini kazanmıyordu*, diye yazdı. Yine aynı görüş, Kâzım Bey'in fakülte öğrencilerinin geleceği meselesine ilişkin 1864 tarihli raporunda da yer aldı. Bununla birlikte fakülte yönetimi, onu dinleyip Grigoryev'e yeni bir rapor hazırlama görevi tevdi etti ve bu son raporu *bakan tarafından yöneltilen sorulara verilen yeterince makul bir cevap olarak kabul edip Kâzım Bey'in raporunu da bunun yanına, diğer üyelerden ayrı bir görüş olarak, ekleyerek sayın mütevellîye sunmaya karar verdi.*

Grigoryev'in raporunda, *işlenilen konular kapsamında ilmî çalışma, bilginin yayılması ve tüm insanlığın yararı için salt bilime hizmet noktasında, tıpkı herhangi bir fakültenin temel*

40 Bartold V. V., *age*, s.149.

41 Bartold V. V., *Karl Germanoviç Zaleman (1849-1916), Bartold V. V., Soç.*, T. IX, Moskva 1977, s. 601.

42 Ç.N.: Kâzım Bey'in Müridizm ve Şeyh Şâmil (1797-1871) hakkında yazdığı bahsi geçen eser için bk. Kazembek M. A., "Myuridizm i Şamil", *Russkoe Slovo*, kn. XII, Sankt-Peterburg 1859, s. 182-242.

43 Ç.N.: 1819 Şiraz doğumlu Mirza Ali Muhammed tarafından Bâbîlik, tasavvufî bir hareket olarak ortaya çıkan Şeyhiyye'nin mahsulü olup Bahâilîk'in temellerini oluşturmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Ethem Ruhi Fiğlalı, "Bahâilîk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul 1991, s. 464-468. Kâzım Bey'in Bâbîlik'le ilgili yazdığı söz konusu eseri için bk. Kazembek M. A., *Bab i Babid: Religiozno-Politiçeskie Smutti v Persii v 1844-1852 godah*, Sankt-Peterburg 1865.

44 Kraçkovskiy İ. Yu., *age*, s. 127.

yükümlülükleri gibi bu fakültenin işlevsel maksadının da ne kadar önemli olursa olsun, sadece onun söz konusu yükümlülüklerinin bir parçasını oluşturduğu, resmî olarak ilk kez vurgulandı.⁴⁵

Kraçkovskiy'in söylediğine göre Kâzım Bey'in dekanlık döneminin tamamı, *özünde*, bu genç fakültenin çalışmalarındaki işlevsel ve ilmi temayül arasında Kâzım Bey'in ilkini desteklediği bir mücadeleden ibaretti.⁴⁶

Kâzım Bey'in dekan olarak halefleri ilk başta bu görevi 1873'e kadar sürdüren Berezin, ardından ise 1878'deki ayrılışına değin Grigoryev oldu. 1878'den itibaren ise 15 yıl boyunca Kâzım Bey ve *Kazan Oryantalizm Ekolünün* görüşlerini destekleyen Vasilyev⁴⁷, Berezin'den daha fazla Şark Dilleri Fakültesinin başında bulundu.⁴⁸

Rus şarkiyat araştırmaları için önemli bir girişim, Kâzım Bey'in hayatının son dönemine damgasını vurdu. Tabii ki de onun tarafından öne sürülen ve bir akademik şarkiyat tetkikleri yayını olan *Aziatskiy Jurnal*⁴⁹ projesinden bahsetmekteyiz. Kraçkovskiy'nin belirttiği üzere, Kâzım Bey ilk defa, daha 1860 yılı civarında, ünlü ilim-sanat hamisi, hayırsever ve bizzat Kâzım Bey ve diğer Rus ilim adamlarının şarkiyat tetkikleri sahasındaki birçok makalesinin yayımlandığı *Russkoe Slovo*'nun⁵⁰ yayıncısı Kuşelev-Bezborodko'nun (1832-1870) desteğiyle *Aziatskiy Jurnal*'ı kurmayı teklif etmişti. Kraçkovskiy'in aktardığına göre Kâzım Bey, Fransız Oryantalist Joseph Heliodore Garcin de Tassy'e (1794-1878) yazdığı bir mektupta, *Avrupa'nın büyük güçleri arasında bir tek Rusya'nın, şarkiyat araştırmaları alanında kendine ait muntazam bir kuruma sahip olmamasından hayli yakınmıştı*. Kâzım Bey'in bu projesinin akıbeti hakkında elimizde yeterli malumat bulunmamaktadır.

45 Bartold V. V., *Obzor Deyatelnosti F.V.YA. 1855-1905*, s. 168.

46 Kraçkovskiy İ. Yu., *age*, s. 126.

47 Ç.N.: Василий Павлович Васильев/Vasiliy Pavloviç Vasilyev (1818-1900): 4 Mart 1818'de Rusya'nın Nijniy Novgorod şehrinde dünyaya gelen Vasilyev, 1834 yılında Kazan Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesine girdi ve Şark dilleri bölümlerinde dersler alarak 1837'de üniversiteyi bitirdi. Başarılı bir öğrenci olması hasebiyle mezuniyetinden sonra Tibetçe, Sanskritçe ve Çince öğrenmesi için Rus Dinî Misyonu ile birlikte Pekin'e gitmesi teklif edildi. Bu teklifi kabul eden Vasilyev, seyahati öncesinde iki yıl boyunca özel bir hazırlık süreci geçirdi ve Moğol kaynakları ışığında Budizm'i inceledi. Nihayetinde 1840 yılında Pekin'e giden Vasilyev, orada kesintisiz dokuz yılı aşkın bir süre yaşayarak tüm zamanını Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Moğolca ve Mançu dillerini incelemeye vakfetti. 1850'de Çin'den Rusya'ya dönen Vasilyev, 1851'de Kazan Üniversitesi Çin ve Mançu Edebiyatı Bölümüne profesör olarak atandı. 1855 yılında Rusya İmparatorluğunun Başkenti St. Petersburg'a davet edilen Vasilyev, St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesine gelerek uzun yıllar dersler verdi ve 1878-1893 yılları arasında söz konusu fakültenin dekanlığı görevini üstlendi. Pekin misyonunu tamamlayıp Rusya'ya döndükten sonra, bilhassa dil başta olmak üzere Sinoloji sahasında önemli ilmi çalışmalara imza atan Vasilyev'in, Doğu Asya kültürü ve coğrafyası üzerine yazdıkları ve çizdiği haritalar döneminde yankı uyandırmıştır. Vasilyev, Budizm hakkında yaptığı çalışmalar sayesinde sahanın diğer öncülleri arasında Rusya'da muteber bir yere sahiptir. 10 Mayıs 1900'da St. Petersburg'da hayata gözlerini yuman Vasilyev, günümüzde Tataristan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Kazan şehrinin 40 kilometre güneybatısında yer alan Kainki köyünde toprağa verilmiştir. Eserleri ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Melua A. İ., *Akademiya Nauk: Biografii 1724-2017*, T. III, Sankt-Peterburg 2018, s. 533-535; Pozdneyev A. M., "Vasilyev Vasiliy Pavloviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Valter-Venuti*, T. Va (10), Sankt-Peterburg 1892, s. 607-609.

48 Bartold V. V., *age*, s. 173.

49 Ç.N.: *Азиатский Журнал/Aziatskiy Jurnal/Asya Dergisi*.

50 Ç.N.: *Русское Слово/Russkoe Slovo/Rus Sözü*: St. Petersburg'da 1859-1866 yılları arasında ılımlı liberal çizgide çıkan aylık edebî-ilmî bir dergi idi. Detaylı bilgi için bk. "Russkoe Slovo", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Rozaven-Repa*, T. XXVII (53), Sankt-Peterburg 1899, s. 336-337.

Kraçkovskiy, Kâzım Bey'in ölümünden sonra başlanan *Aziatskiy Vestnik*'i⁵¹ yayımlama girişiminin de maalesef akım kaldığını yazdı. Söz konusu bülten 1872'de *Şark Dilleri Fakültesinin talebesi Paşino'nun*⁵² editörlüğünde yalnızca tek sayı olarak çıkabildi.⁵³

Sonuç olarak bu biyobibliyografik incelemenin önemli bir bölümünün tarafımızca Mayıs 2000'de Kazan'da Mirza Kâzım Bey'in mirasına adanmış uluslararası bir konferansta bir bildiri çerçevesinde yayımlanmış olduğunu belirtmek gerekmektedir.⁵⁴

Söz konusu bu konferansa St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesini temsilen katılan hocalar adına, böylesine muhteşem bir şekilde organize edilmiş ve bundan yüz yetmiş yılı aşkın bir süre önce Kâzım Bey'in yeteneğinin ilk kez ortaya çıktığı bu üniversite duvarları arasında gerçekleştirilen ilmi toplantıda yer alma fırsatı verdikleri için Kazanlı meslektaşlarımızı bir kez daha şükranlarımı arz ediyorum.

51 Ç.N.: *Азиатский Вестник/Aziatskiy Vestnik/Asya Bülteni* (1872).

52 Ç.N.: Пётр Иванович Пашино/Pyotr İvanoviç Paşino (1836-1891): Günümüzde Rusya'nın Sverdlovskaya Oblastında yer alan İrbit şehrinde dünyaya gelen Paşino, daha çocukluk çağlarından itibaren yabancı dillere merak salmıştı ve bulunduğu ortam itibarıyla Tatarca ve Kırgızcaya oldukça aşina idi. 1841 yılında Kazan Gimnazyumuna kaydolan Paşino'nun, Tatarca ve Moğolca yazıp Kırgızca konuşması ve yine Latince, Fransızca ve Almancaya olan yatkınlığı hemen öğretmenlerinin dikkatini çekmişti. Fakat küçük yaşta babasını ve daha sonra annesini kaybetmiş olan Paşino, başına buyruk bir öğrenci idi. Onun hayatındaki dönüm noktası, Kazan Üniversitesi hocalarından filolog ve tarihçi Viktor İvanoviç Grigoroviç (1815-1876) ile tanışması oldu. Paşino'ya sahip çıkan Grigoroviç, ona kol kanat gerip yol gösterdi. Hatta Paşino'nun üniversite yıllarında Kazan Üniversitesinden atılmasına engel olan da yine Grigoroviç idi. Paşino daha Kazan Gimnazyumunda yedinci sınıftayken, Türkçe dersi sırasında okula gelen Berezin, onun Türkçeden Rusçaya başarılı tercüme yaptığını işitince, Paşino'ya Halfin'in kitabından bir bölümü Tatarcadan Rusçaya tercüme etmesini ve eğer bu çevirisi başarılı olursa yayımlayacağını söyledi. Neticede, Paşino'nun bu tercümesi 1851 yılında *Татарские Сказания/Tatarskie Sakazaniya/Tatar Masalları* adıyla *Казанские Губернские Ведомости/Kazanskiye Gubernskie Vedomosti/Kazan Guberniyası (Vilayet) Gazetesi*'nde yayımlandı. Paşino 1852 yılında Kazan Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesinin Şarkiyat Bölümüne girdi. Söz konusu bölümün kapatılması ve 1855'te St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesinin açılması üzerine birçok hoca ve öğrenci gibi o da St. Petersburg'a geldi. 1856 yılında Kazan Guberniyasında araştırmalar yürüttü İdil (Volga) Bulgarları hakkında arkeolojik kazı ve incelemeler yapması için üniversite tarafından ilmi bir seyahate gönderildi. St. Petersburg'a döndükten sonra Paşino, bu kazılar sırasında çıkarılan paralara ait bir koleksiyonu St. Petersburg Üniversitesi Nümismatik Birimine ve nadir bazı madenî paraları ise St. Petersburg Arkeoloji Cemiyetine teslim etti. Başkentte bulunduğu süre zarfında bir dönem Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesinde çalışan Paşino, 1861'de Rusya'nın İran Büyükelçiliğine ikinci kâtip olarak atandı. Buradaki görevinden pek hoşnut olmayan Paşino, 1862 yılında Kuzey İran'ı dolaştıktan sonra doğrudan St. Petersburg'a döndü. Bu dönemde başkentte çeşitli dergilerinde yazılar çıkardı. 1866 da bu sefer Taşkent'e bir seyahat gerçekleştiren Paşino, bu gezisiyle ilgili notlarını 1868'de *Туркестанский Край в 1866 году. Путевые Заметки/Turkestanskiy Kray v 1866 godu. Putevie Zametki/1866 Yılı Türkistan Bölgesi Seyahat Notları* adlı kitabında yayımladı. 1873 yılında tekrar yollara düşen Paşino, bu sefer Hindistan ve Afganistan'ı dolaşarak oradan Türkistan'a geçti ve Hindistan gezisini 1874'te tekrarladı. Rusya'ya döndüğünde Hindistan ve Afganistan'ın bilhassa coğrafyası ve kültürü üzerine önemli çalışmalara imza atan Paşino'nun seyahatlerle geçen maceralı hayatı, sağlığına oldukça zarar vermişti. Geçirdiği felç nedeni ile ilmi çalışmalarına devam edemeyen Paşino, 11 Eylül 1891'de hayata gözlerini yumdu ve St. Petersburg'daki Volkovskoe Ortodoks Mezarlığına defnedildi. Eserleri ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. "Paşino Pyotr İvanoviç" *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Pavel prepodobny-Pyotr (Peyka)*, T. XIII, Sankt-Peterburg 1902, s. 425-430.

53 Kraçkovskiy İ. Yu., *age*, s. 129.

54 Ç.N.: Bahsi geçen bildiri metni için bk. Dyakov N. N., "A. K. Kazem-Bek – Perviy Dekan Fakulteta Vostochnih Yazikov Sankt-Peterburgskogo Universiteta (po Materialam Akademik V. V. Bartolda i İ. Yu. Kraçkovskogo)", *Mirza Kazem-Bek i Oteçestvennoe Vostokovedenie: Dokladi i Soobşeniya Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii, 23-25 Maya 2000 g.*, Kazan 2001, s. 88-97.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References⁵⁵

a. Makalenin Kaynakları

- Bartold V. V., *İstoriya İzuçeniya Vostoka v Yevrope i Rossii, Bartold V. V. Soç.*, T. IX, Moskova 1977/Бартольд В. В., *История Изучения Востока в Европе и России, Бартольд В. В. Соч.*, T. IX, Москва 1977.
- Bartold V. V., *Karl Germanoviç Zaleman (1849-1916), Bartold V. V., Soç.*, T. IX, Moskva 1977/Бартольд В. В., *Карл Германович Залеман (1849-1916), Бартольд В. В., Соч.*, T. IX, Москва 1977.
- Bartold V. V., *Obzor deyatelnosti F.V.YA. 1855-1905, Bartold V. V. Soç.*, T. IX, Moskva 1977/Бартольд В. В., *Обзор деятельности ФВЯ. 1855-1905, Бартольд В. В. Соч.* T. IX, Москва 1977.
- Dantsig B. M., *Blijniy Vostok v Russkoy Nauke i Literature, Moskva 1973/Данциг Б. М., Ближний Восток в Русской Науке и Литературе, Москва 1973.*
- Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveteniya, Sankt-Peterburg 1855, oktyabr, s. 18-19/Журнал Министерства Народного Просвещения, Санкт-Петербург 1855, октябрь, с. 18-19.*
- Kračkovskiy İ. Yu., *Oçerkaş Po İstorii Russkoy Arabistiki, Moskva-Leningrad 1950/Крачковский И. Ю., Очерки По Истории Русской Арабистики, Москва-Ленинград 1950.*
- Materiali dlya İstorii F.V.Ya.*, T. I, Sankt-Peterburg 1905/*Материалы для Истории ФВЯ*, T. I, Санкт-Петербург 1905.

b. Notlandırmada Kullanılan Kaynaklar

- “Berezin İlya Nikolayeviç”, *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Berger-Bisi*, T. IIIa (6), Sankt-Peterburg 1892, s. 511-512/“Березин Илья Николаевич”, *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона: Бергер-Бисы*, T. IIIa (6), Санкт-Петербург 1892, с. 511-512.
- “Fren Hristian Daniloviç”, *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Frankonskaya Dinastiya-Haki*, T. XXXVIa (72), Sankt-Peterburg 1907, s. 733-734/“Френ Христиан Данилович”, *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона: Франконская Династия-Хаки*, T. XXXVIa (72), Санкт-Петербург 1902, с. 733-734.

55 Ç.N.: Makalenin kaynakçası tarafımızca oluşturulmuş ve notlandırmada kullanılan eserler de kaynakçaya dahil edilmiştir.

- “Muhlinский Anton Osipoviç”, *Entsiklopedičeskij Slovar Brokgauza i Yefrona: Moskovskij Universitet-Nakazaniya Ispravitelnye*, Т. XX (39), Sankt-Peterburg 1899, s. 248/“Мухлинский Антон Осипович”, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: Московский Университет-Наказания Исправительные*, Т. XX (39), Санкт-Петербург 1897, с. 248.
- “Muhlinский Anton Osipoviç”, red. G. P. Paşkov i dr., *Respublika Belarus. Entsiklopediya: Minsk-Pediatriciya*, Т. V, Minsk 2007, s. 270/“Мухлинский Антон Осипович”, ред. Г. П. Пашков и др., *Республика Беларусь. Энциклопедия: Минск-Педиатрия*, Т. V, Минск 2007, с. 270.
- “Paşino Pyötr İvanoviç” *Russkij Biografičeskij Slovar: Pavel prepodobny-Pyotr (İleyka)*, Т. XIII, Sankt-Peterburg 1902, s. 425-430/“Пашино Пётр Иванович”, *Русский Биографический Словарь: Павел преподобный-Петр (Илейка)*, Т. XIII, Санкт-Петербург 1902, с. 425-430.
- “Popov Aleksandr Vasilyevič”, *Russkij Biografičeskij Slovar: Plavilşikov-Primo*, Т. XIV, Sankt-Peterburg 1905, s. 512/“Попов Александр Васильевич”, *Русский Биографический Словарь: Плавильщиков-Примо*, Т. XIV, Санкт-Петербург 1905, с. 512.
- “Russkoe Slovo”, *Entsiklopedičeskij Slovar Brokgauza i Yefrona: Rozaven-Repa*, Т. XXVII (53), Sankt-Peterburg 1899, s. 336-337/“Русское Слово”, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: Розавен-Рена*, Т. XXVII (53), Санкт-Петербург 1899, с. 336-337.
- “Veselovskij Nikolay İvanoviç”, *Entsiklopedičeskij Slovar Brokgauza i Yefrona: Ventsano-Vinona*, Т. VI (11), Sankt-Peterburg 1894, s. 100-101/“Веселовский Николай Иванович”, *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона: Венцано-Винона*, Т. VI (11), Санкт-Петербург 1894, с. 100-101.
- Botsyanovskiy V. F., “Senkovskiy Osip-Yulian İvanoviç”, *Entsiklopedičeskij Slovar Brokgauza i Yefrona: Sem Ozyor-Simfoniya*, Т. XXIXa (58), Sankt-Peterburg 1900, s. 531-532/Боцяновский В. Ф., “Сенковский Осип-Юлиан Иванович”, *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона: Семь Озер-Симфония*, Т. XXIXa (58), Санкт-Петербург 1900, с. 531-532.
- Datsişen V. G., *İstoriya İzuçeniya Kitayskogo Yazıka v Rossiyskoy İmperii*, Krasnoyarsk 2000/Дацышен В. Г., *История Изучения Китайского Языка в Российской Империи*, Красноярск 2000.
- Davut Dursun, “Goeje, Michael Jan de”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, с. XIV, İstanbul 1996, s. 98-99.
- Dyakov N. N., “A. K. Kazem-Bek – Perviy Dekan Fakulteta Vostoçnih Yazikov Sankt-Peterburgskogo Universiteta (po Materialam Akademikov V. V. Bartolda i İ. Yu. Kraçkovskogo)”, *Mirza Kazem-Bek i Oteçestvennoe Vostokovedenie: Dokladi i Soobşeniya Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii, 23-25 Maya 2000 g.*, Kazan 2001, s. 88-97/Дьяков Н. Н., “А. К. Казем-Бек – Первый Декан Факультета Восточных Языков Санкт-Петербургского Университета (по Материалам Академиков В. В. Бартольда и И. Ю. Крачковского)”, *Мирза Казем-Бек и Отечественное Востоковедение: Доклады и Сообщения Международной Научной Конференции, 23-25 Мая 2000 г.*, Казань 2001, с. 88-97.
- Dyakov N. N., “A. K. Kazembek i Stanovlenie Vostoçnogo Fakulteta Sankt-Peterburgskogo Universiteta (po Materialam Akademikov V. V. Bartolda i İ. Yu. Kraçkovskogo)”, *İstoriografiya i İstoçnikovedeniye İstorii Stran Azii i Afriki*, Вып. XXI, СПбГУ, Sankt-Peterburg 2004, s. 48-58/Дьяков Н. Н., “А. К. Казембек и Становление Восточного Факультета Санкт-Петербургского Университета (по Материалам Академиков В. В. Бартольда и И. Ю. Крачковского)”, *Историография и Источниковедение Истории Стран Азии и Африки*, Вып. XXI, СПбГУ, Санкт-Петербург 2004, с. 48-58.
- El-Makdisî, *Ahsenü 'i-Tekâsîm*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2023.
- Ethem Ruhi Fiğlalı, “Bahâilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, с. IV, İstanbul 1991, s. 464-468.

- Hatice Kerimov, *Aleksey Petroviç Yermolov'un Kafkasya Başkomutanlığı (1816-1827)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- <https://library.spbu.ru/ru/398-k-200-letiyu-prepodavaniya-turetskogo-yazyka-v-spbu.html>, Son erişim tarihi: 12.12.2022.
- <https://www.orient.spbu.ru/index.php/ru/novosti/vse-novosti/spisok-novostej/2245-tyurkologi-igrayut-bolshuyu-rol-v-razviti-dobrososedskikh-otnoshenij-mezhdu-rossiej-i-turtsiej>, Son erişim tarihi: 12.12.2022.
- İsmail Durmuş ve Philip Charles Sadgrove, “Tantâvî Muhammed Ayyâd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIX, İstanbul 2010, s. 578-579.
- Kazembek M. A., “Myuridizm i Şamil”, *Russkoe Slovo*, kn. XII, Sankt-Peterburg 1859, s. 182-242/Казембек М. А., “Мюридизм и Шамиль”, *Русское Слово*, kn. XII, Санкт-Петербург 1859, с.182-242.
- Kazembek M. A., *Bab i Babidi: Religiozno-Politicheskie Smuty v Persii v 1844-1852 godah*, Sankt-Peterburg 1865/Казембек М. А., *Баб и Бабиды: Религиозно-Политические Смуты в Персии в 1844-1852 годах*, Санкт-Петербург 1865.
- Kojuhovskaya A. A. (red.), *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya s Sredini XIX veka do 1917 goda*, Moskva 1997/Кожуховская А. А. (ред.), *История Отечества Востоковедения с Середины XIX века до 1917 года*, Москва 1997.
- Kononov A. N., *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, Moskva 1986/Кононов А. Н., *Биобиблиографический Словарь Отечества Тюркологов. Дookтябрьский Период*, Москва 1989.
- Korsakov D. A., “Senkovskiy Osip İvanoviç” *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Sabaneyev-Smslov*, T. XVIII, Sankt-Peterburg 1904, s. 316-325/Корсаков Д. А., “Сенковский Осип Иванович”, *Русский Биографический Словарь: Сабанеев-Смыслов*, T. XVIII, Санкт-Петербург 1904, с. 316-325.
- Kraçkovskiy İ. Yu., *Oçerki Po İstori Russoy Arabistiki*, Moskva-Leningrad 1950/Крачковский И. Ю., *Очерки По Истории Русской Арабистики*, Москва-Ленинград 1950.
- Lunin B. V., *Jizn i Deyatelnost Akademika V. V. Bartolda*, Taşkent 1981/Лунин Б. В., *Жизнь и Деятельность Академика В. В. Бартольда*, Ташкент 1981.
- Marina Tolmacheva, “Makdisi, Muhammed b. Ahmed”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, Ankara 2003, s. 431-432.
- Masanov İ. F., *Slovar Pseudonimov Russkih Pisateley, Uçyonih i Obşestvennih Deyateley*, T. IV, Moskva 1960, s. 146/Масанов И. Ф., *Словарь Псевдонимов Русских Писателей, Ученых и Общественных Деятелей*, T. IV, Москва 1960, с. 146.
- Maykor P. M., “Rişelyo Emmanuil Osipoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Reytern-Roltsberg*, T. XVI, Sankt-Peterburg 1913, s. 253-266/Майков П. М., “Ришельё Эммануил Осипович”, *Русский Биографический Словарь: Рейтерн-Рольцберг*, T. XVI, Санкт-Петербург 1913, с. 253-266.
- Melua A. İ., *Akademiya Nauk: Biografii 1724-2017*, T. III, Sankt-Peterburg 2018, s. 533-535/Мелуа А. И., *Академия наук: Биографии 1724-2017*, T. III, Санкт-Петербург 2018, с. 533-535.
- Mustafa Bıyık, *Presbiteryenlik ve Türk Presbiteryenler*, Ankara 2006.
- Mustafa L. Bilge, “Ahsenü't-Tekâsım”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1989, s. 179-180.
- Petrov A., “Navrotskiy Mihail Timofeyeviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Naake-Nakenskiy-Nikolay Nikolayeviç*, T. XI, Sankt-Peterburg 1914, s. 5/Петров А., “Навроцкий Михаил Тимофеевич”, *Русский Биографический Словарь: Нааке-Накенский-Николай Николаевич*, T. XI, Санкт-Петербург 1914, с. 5.

- Pozdneyev A. M., “Vasilyev Vasilij Pavloviç”, *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Valter-Venuti*, T. Va (10), Sankt-Peterburg 1892, s. 607-609/Позднеев А. М., “Васильев Василий Павлович”, *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона: Вальтер-Венути*, T. Va (10), Санкт-Петербург 1892, с. 607-609.
- Rudakov V. E., “Litsei v Rossii”, *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Ledye-Loparyev*, T. XVIIa (34), Sankt-Peterburg 1896, s. 859-862/Рудаков В. Е., “Лицеи в России”, *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона: Ледье-Лопарев*, T. XVIIa (34), Санкт-Петербург 1896, с. 859-862.
- Semavi Eyice, “Barthold, Vasilij Viladimiroviç”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul 1992, s. 85-87.
- Stanislaw Zielinski, *Maly Słownik Pionierow Polskich Kolonjalnych i Morskich: Podroznicy, Odkrywcy, Zdobycy, Badacze, Eksploratorzy, Emigranci-Pamiętnikarze, Działacze i Pisarze Migracyjni*, Warszawa 1933.
- Veselovskiy N. İ., “Grigoryev Vasilij Vasilyevič”, *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona: Gravitat-Davenant*, T. IXa (18), Sankt-Peterburg 1893, s. 723-724/Веселовский Н. И., “Григорьев Василий Васильевич”, *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона: Гравилат-Давенант*, T. IXa (18), Санкт-Петербург 1893, с. 723-724.
- Veselovskiy N. İ., “Halfini”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Faber-Tsvlovskiy*, T. XXI, Sankt-Peterburg 1901, s. 270/Веселовский Н. И., “Хальфины”, *Русский Биографический Словарь: Фабер-Цявловский*, T. XXI, Санкт-Петербург 1901, с. 270.
- Veselovskiy N. İ., “Kazem-bek, Mirza Aleksandr Kasimoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: İbak-Klyuçaryev*, T. VIII, Sankt-Peterburg 1897, s. 381-383/Веселовский Н. И., “Казем-бек, Мирза Александр Касимович”, *Русский Биографический Словарь: Ибак-Ключарев*, T. VIII, Санкт-Петербург 1897, с. 381-383.
- Veselovskiy N. İ., “Kovalevskiy Osip Mihayloviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar: Knappe-Kyuhelbeker*, T. IX, Sankt-Peterburg 1903, s. 28-29/Веселовский Н. И., “Ковалевский Осип Михайлович”, *Русский Биографический Словарь: Кнаппе-Кюхельбекер*, T. IX, Санкт-Петербург 1903, с. 28-29.
- Veselovskiy N. İ., *Vasilij Vasilyevič Grigoryev: Po Yego Pismam i Trudam 1816-1881*, Sankt-Peterburg 1887/Веселовский Н. И., *Василий Васильевич Григорьев: По Его Письмам и Трудам 1816-1881*, Санкт-Петербург 1887.
- Vinnikov İ. N., red., *İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy, Moskva-Leningrad, 1949*/Винников И. Н., ред., *Игнатий Юлианович Крачковский*, Москва-Ленинград 1949.
- Zalenev E. İ., Kaseviç V. B. (otv. red.), *Vvedenie v Vostokovedenie. Obşiy Kurs*, Sankt-Peterburg 2017, s. 548/Зеленев Е. И., Касевич В. Б. (отв. ред.), *Введение в Востоковедение. Общий Курс*, Санкт-Петербург 2017.

